

ՀԱՅՈՑ ԱՇԻԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Ա. ՅԱՐԻ — ԹԻԻ Դ — ԱՊՐԻԼ — 1860

ՀԱՇՅԱԿ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ ԵՒ ՎԵՐՁ (*)

Ազգային և հոգևոր հրապարակական դաստիարակութեան մատակարարական տնօրէնութիւնը, որ օրինաւոր պայմանաւ յարկաւառած կլինի Հայոց աշխարհիս արդեան ընդհանուր որդւոց համար:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բարձրաստիճան պաշտօնեայք Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն որդւոց ազգային և հոգևոր հրապարակական դաստիարակութիւն օրինաւոր պայմանաւ մատակարարելու համար պարտական են թէ ազգային և հոգևոր հրապարակական դաստիարակութեան կարեւորութեան և թէ Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ որդւոց պիտեան վիճակին հանգամանաց պահանջման համար, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պլլկալլ աստիճան պաշտօնեայներից կազմուած մի Հոգևոր

(*) Տես թիւ . Բ . Գ .

Հրահանդիչ Մխարանութիւն կաղմել և յանձնել նրա ձեռին ազգային և հոգեւոր հրապարակական դատախարակութեան մատակարարական անօրէնութիւնը :

Թէ այս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայնեւրից կաղմուած ազգային և հոգեւոր դատախարակութիւն մատակարարող Հրահանդիչ Հոգեւոր Մխարանութեան կաղմութիւնն ու հաստատութիւնը և նրա ձեռամբ ազգային և հոգեւոր հրապարակական դատախարակութեան մատակարարական անօրէնութիւնը ինչպէս կարելի է , մեր կամքն է մեր սենեկին մէջ երեւակայելով բանիւ շինել ու կանգնել , քաջ դիտենալով , որ մի գրեզէն շէնք իրեզէն շէնքից մեծ տարբերութիւն ունի . բայց զի , ով ուշիմ ընթերցող , ներդառիտ լինելով մեզ , եթէ կամք է քեզ մի փոքր ժամանակ պտխող և ակուվախ քաշել , ահա մեզ մօտացդ ձեռքը և արբ մեզ հետ , որպէս զի ցոյց տանք քեզ , թէ մեր այժմեան թէպէտեւ խեղճան բայց խախտաւ և փլիվուն հիւղերու մէջ ինչպէս է դործ դնուում այս ամենամեծ և ամենակարեւոր դարմանը մեզ . Հայոց աշխարհիս որդւոց բժշկութեան համար և յետոյ բարեհաճիր նաեւ երեւակայութիւնդ վարելով , ման դալ մեզ հետ մեր երեւակայական ապարանաց մէջ , ահանջ զնելով և մոխի տալով , թէ ինչպէս կարելի է լինում աղահոյ և օրինաւոր եղանակաւ Հայոց աշխարհիս որդւոց ազգային և հոգեւոր դատախարակութիւն մատակարարել :

Այժմեան ժամանակումն , մեր Հայոց աշխարհիս որդւոցս ազգային և հոգեւոր հրապարակական դատախարակութեան կամ ազգային և հոգեւոր վարժարանաց ու վարժատանց (1) մատակարարական անօրէնութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեց-

(1) Վարժարան և Վարժատուն ենք անուանում մեր այժմեան ունեցած այն կայարաններն , որոնց մէջ Հայոց աշխարհիս որդիք կրթութիւն և ուսում են առնում : երկու ենք բաժանում այս կայարանաց տեսակը . վարժարան ենք անուանում եպիսկոպոսանիստ կամ վիճակաւորանիստ քաղաքացի մէջ եղած կա-

ւոյ միսլաշտօնէի ձեռին է յանձնուում, որ կառավարէ, ինչպէս միւսնոյն ժամանակ մի վիճակ յանձնուում է նրան, որ առաջնորդէ: Ուստի վիճակական վարժարանաց և թեմական վարժատանց վրայ խնամակալ կամ հոգաբարձու եղող պարէտքը և նրանց մէջ եղած կրթութեան և ուսման կարգ ու կանոն դնող անօրէնքը և դատարարակութիւն և ուսուցչութիւն անող անձինքը, թէ ըստ հաճոյս, թէ ըստ կամայ և թէ ըստ շահու վիճակաւոր կամ թեմական պաշտօնէին կամ մի առանձին կողմնակազմ մեծատունի կամ թէ զխաւորապէս վիճակաւորին և ազդային տանուտէրական վարչութիւն վարող իշխանաց փոփոխմամբ, անընդհատ կարգուում, հանուում, փոփոխուում են մի դպրոցական շրջանումը չորս կամ հինգ անգամ, նրանց հետ նաև վարժարանական և դատաւանական կարգերն ու կանոնները, դիրքերն ու դասե-

յարաններն որոնց մէջ քերականութիւն, ճարտասանութիւն, ազգային և սրբազան պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուարանութիւն և մի քանի լեզուներ են սորվեցնում, ինչպէս են կոտանդնապօղոյ Սուրբ Սահակեան, Սուրբ Ներսիսեան և այլ վարժարանները, Զմիւռնիոյ Սուրբ Մեսրոպեան, Թէոդոսիոյ Խալիպեան և Տփլիսիւ Ազգային Հոգեւոր Ներսիսեան վարժարանները, ինչպէս ալ վերջին երկուքը կարի տարբերում են առաջիններից. իսկ վարժատուն՝ այն քողարաց և աւանաց մէջ եղած կայարաններն, որոնց մէջ մի միայն ընթերցանութիւն, դեղորայքութիւն, ակզրունք քերականութեան, թուարանութեան և մի քանի հրահանգ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութեան են սորվեցնում. մէնք Հայքս մեր որդւոց բարոյական և մտաւորական դատարարութեան համար բացի այս երկու տեսակ կայարաններից ուրիշ ոչինչ չունինք, և այս մեր ունեցած վարժարաններն ու վարժատուները յայտնի է մեր ամենուն, որ եկեղեցւոյն կամ նրա հարապատ բարերար որդւոց մասնաւոր արդիւնքով են հաստատուած: Ուստի ինչպէս որ Գալոց կամ Գալանոց, Վարժոց կամ Վարժանոց, Գալաստուն կամ Գալոցաստուն, Վարժատուն կամ Վարժոցաստուն. Կլրթարան կամ Վարժարան, Ուսումնարան, Համալսարան, Ճեմարան, Վանք կամ Գալիւսեանք և այլն, իրարից տարբեր նշանակութեամբ բառեր են, նոյնպէս նաև Գալութիւն, Գալիւր, Գալրապետ. Պատմ, Ուսանող, Ուսուցիչ և Ուսուցչապետ. Վարժութիւն, Վարժաւոր, Վարժիչ և Վարժապետ. Հրահանգ, Հրահանգիչ և Հրահանգապետ, Գայեակ, Գատարակ բառերը պէտք է որ իրարից զանազանուին, որոնք անտարբերութեամբ ըստ հաճոյս ցործ ենք ամուսնիւր միմեք միմեքն տեղ: Մենք այսօր խրաքանչիւր ուսմանց, դպրութեանց դիւստիւսանց և արուեստից համար յատուկ եղած ուսումնարանաց վրայ խօսեալց

ըր և դասատուութեան եղանակները : Ոչ , բնաւ այդպէս չէ կարելի . ազգային և հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութիւն մատակարարելու կերպը . կարի շատ տարբերում է եկեղեցւոյ մի պաշտօնէի վիճակական կամ թեմական վարչութեան կերպից , թէ անձանց մասին և թէ իրաց մասին : Անձանց մասն , որ ազգային և հոգեւոր դաստիարակութեան հրահանգն է , ամփոփում է իրա մէջ դաստիարակութեան կարեւորագոյն մասը , և իրաց մասն , որ վարժարանաց և վարժատանց անտեսական մատակարարութիւնն է , 'ի հարկէ պիտանագոյն է իրանց անօրէնութեան : Ուստի յանձնուում են այս երկու մասը միատեղ , միացնելով նաեւ վիճակական հոգեւոր վարչութեան պաշտօնը , եկեղեցւոյ մի պաշտօնէի : Մի թէ կարելի է մարդուս ըմբռնել , որ մի և նոյն պաշտօնայն այսպիսի իրարից տարբեր երկու ամենաձանր վարչութիւն

յետոյ յոյց կուտանք նաեւ երկու խօսքով Գալլանոցի կամ Գալլատոան , Վարժատան և Վարժարանի մէջ եղած ամենամեծ դանազանութիւնները և թէ ինչ է Տիեզերական ուսումնարանը կամ Համալսարանը :

Ուսումնարան , լատ . *schola* . Յուն . *scholē* : Աշխարհա աստղին ժամանակներից հրապարակական ուսումնարաններ ունեցել են ամէն քաղաքակիրթ ազգերը . ինչպէս Պարսիկք , Հայք , Եգիպտացիք և Յոնք . բայց ամենից հռչակաւորներն են եղել Աթենքի ուսումնարաններն , որոնց մէջ գրել ու կարդալ , քերականութիւն , վիպասանութիւն , երաժշտութիւն և Հոմերոսի բնթերցանութիւն էին սորվեցնում . նոյնպէս Աղէքսանդրիոյ , Անտիօքայ , Եդեսիոյ , Զմիւռնիոյ և Հռովմայ և այլ քաղաքաց մէջ ուսումնարաններ ծաղկեցան և տեսելին մինչև հինդերոյդ դարու վերջերը . բայց յետոյ ամէնքն էլ անհետացան և նրանց յաջորդեցին քրիստոնէութեան ծաղկման ժամանակ եպիսկոպոսական ուսումնարաններն , որ ամէն եպիսկոպոսական աթոռ ունէր իր մասնաւոր ուսումնարանը , որոնք մեր մէջ Գալլեփանք կոչուեցան : Ութերորդ դարումը մեծն Կարդոս Եւրոպայումը , այս ուսումնարաններն իրանց յետադիմութիւնից յառաջադիմութեան դարձուց , նախ ինքն իրա սեպական պալատին մէջ ուսումնարան հաստատելով , նոյնպէս ութերորդ և իններորդ դարերումը Բազրատոնիք Հայոց աշխարհումը բարձրաթիւ ուսումնարաններ հաստատեցին . մետառաներորդ , երկուսասաներորդ , երեքասաներորդ դարերից սկսեալ , սկսաւ Եւրոպայումը օրէ օր ուսումնարանաց թիւը բազմանալ մինչև որ պէտք եղաւ խրաքանչիւր գիտութեան , դարութեան և այլ ուղմանց և արհեստից համար մասնաւոր ուսումնարաններ հաստատել : Եօթնետասներորդ դարուն սկզբումը հաստատուեցան քրիստոնէական ուսումնարանները , անտէր և աղքատ տղոց համար , անօրէնութեամբ և

նոյն և մի ժամանակ կարող լինի վարել , որ արդէն իրա վիճակին հոգեւորական դործքերով ծանրացած հազիւ հազ կարող է լինում դուն ուրեք մի հարեանցի ուշադրութիւն առնել իրա վիճակի թեմերուն եկեղեցական կարգադրութեանց, թող թէ իր հովանաւորութեան տակ եղող ժողովրդեան հոգեւոր պարտուց վրայ : Բայց պիտի ասուի մեզ թէ , այս ինչ քաղաքումը , այս անուն պաշտօնեայ այսպէս հոգ , այնպէս խնամք է անում իր վիճակին վարժարանաց և վարժատանց վրայ : Երբեք չէնք կարող համոզուիլ , որչափ վօրեղ , որչափ ազդու լինի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ այժմեան մի պաշտօնէի ճգունքը , որ մի արգասաւոր և զոհացուցիչ բան կարող լինի անել իր աշխատանքը վարձատրելու և իր անունը փառաւորելու համար : Ասան զի մեր այժմեան վիճակումը , ազդային և հոգեւոր դաստիարակութիւնը , մեզ Հայոց աշխար-

մատակարարութեամբ կամաւոր և ժամանակաւոր արեղայից մի միարանութեան , որուն անդամները կոչուեցան եղբարք քրիստոնէական ուսումնարանաց : Առաջնական կամ հայնական կոչումն են այն ուսումնարաններն , որոնց մէջ միայն սկզբնական ուսում և կրթութիւն են տալիս , այսինքն ընթերցանութիւն , դեղադրութիւն , քերականութիւն , թուարանութիւն , սկզբունք ազդային և սրբալիսն պատմութեան , երկրաչափութեան և գծադրութեան , երգ , լոյ , և մարմնավարժութիւն : Այս ուսումնարաններն երկու տեսակ են , Հասարակաց կամ Զրիատուր , Վասնաւորաց կամ Թոշակաւոր . իսկ երկրորդական կամ Աւարտական ուսումնարաններն առաջնականաց մէջ սորվածներն աւարտուելու համար են , օրինակ , հին և նոր լեզուներու ծանօթութիւնը , նախնի և արդի աշխարհիս նկարագրութիւնը և ազգաց պատմութիւնը , ազդային և ընդհանուր դրականութիւնը , բնական և զործնական դիտութեանց սկզբունքները և այլն : Բայց բժշկականութեան , երկրագործութեան , զինուորականութեան , զեղբարեւտից . իրաւագիտութեան և այլ զլսաւոր դպրութեանց , զիտութեանց և արուեստից համար առանձին մասնաւոր ուսումնարաններ կան . բայց այս այլապէս ուսումնարանաց կան ևս Գալլատուն կամ Գալլանաց , Վարժարան կամ Ուսուցչարան անուանեալ կայարաններն , որոնք սահմանուած են յատկապէս դպր , ուսուցիչ և վարժապետ յառաջ բերելու : Այս տեսակ բարձրագոյն դպրատունները հաստատուեցան անցեալ դարուն վերջերը Գաղղիայումը միայն վարժիչ և ուսուցիչ յառաջ բերելու նպատակաւ . այս դպրատանց մէջ ուսուցչութիւն կամ վարժապետութիւն սորվիլ ուզող սրտանիք պարտական են արդէն իրանց պատրաստական ուսումն ու կրթութիւնը ունենալ և բարձրագոյն դպրութիւնք ու գիտութիւն աւարտելու համար կատարելապէս պատրաստ լինել , որպէս զի յետոյ կա-

հիս որդւոցս համար , մի ընդհանուր պայման և աստիճան հաստատած չունենալով , անհնարին է որ մի վիճակաւոր պաշտօնեայ կարող լինի պարեալաց , անօրինաց , վարժապետաց և ուսուցչաց վարուց և բարուց ազդեցութիւնը մի որ և իցէ կարգի և կանոնի վրայ ուղղել . ինչպէս իրա ստորադասեալ վարդապետաց , քահանայից և սարկաւազաց պարտադիր պաշտօնները կուղղէ եկեղեցւոյն օրինաց և կանոնաց համաձայն , և ոչ դպրութեանց և զխոութեանց դասատուութեան եղանակները : մի ընդհանուր հաստատուն եղած սկզբանց վրայ ուղղել և անօրինել , ինչպէս եկեղեցւոյն պաշտամունք և արարողութիւնք հաստատաւորած են Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վարդապետութեանց համաձայն : Անտարակոյս չէ կարող , վասն զի ամէն բան ազգային և հոգեւոր դատաւարակութեան մէջ անձնական և գործնական է , ամէն բան մասնաւոր քրն-

րող լինին ուրիշ նախնական և աւարական ուսումնարանաց , վարժատանց և վարժարանաց մէջ ուսուցչութիւն կամ վարժապետութիւն վարել : Այս դպրատանց մէջ ուսանող լինելու համար մասնաւոր պայմաններ կան յոմնաւորութեան լինելու : նախ տանեալ տարեկանից ոչ վտար և քանուշորս տուրեկանից ոչ մեծ պէտք է լինել , սառ տարուան համար հրապարակական դատաւարակութեան ծառայելու յանձնառութիւն ստորագրել և երկու վորձից պարտական լինել անցնելու . սառջինը զրաւոր երկրորդը բերանացի . և յետոյ իրաւունք ունենալ անուանուելու Վարդապետ կամ Վարժապետ այսինչ կամ այն ինչ դպրութեան և դիտութեան , ոչուն մէջ կատարեալագործուել է : Վարժարանաց մէջ նաև բաւական ընդարձակ դատաւարակութիւն է ստացում , որանց մէջ տրվում են հին և նոր դիտական լեզուները . դպրութիւնք և դիտութիւնք , պատմութիւն , աշխարհաշրտութիւն , գրականութիւն , լեզուաբանութիւն , իրաւագիտութիւն , ուսողութիւն , քաղաքական տնտեսութիւն և այլն . իսկ վարժատունք վարժարանաց նախապարտաւորանքներն են . այս տեսակ վարժարանները թէպէտ և վարժապետութեամբ են , բայց ազգին սնուցնողութեամբ են մատակարարուում . մի անօրէն , մի ուսումնապետ ' մի մատակարար և մի բարձրագոյն վերապատէլ ուսուցչաց և ուսանողաց վարչութիւնը վարում են :

Համալսարան են կոչուում այն մեծամեծ կենդրոնական կոյարաններն , որոնք բարձրագոյն և սկզնականական ուսմանք , դիտութիւնք և արհեստք են սորվեցնում , ընդհանրապէս . աստուածաբանութիւն , դպրութիւն , դիտութիւն , իրաւագիտութիւն և բժշկականութիւն են իրանց ուսման դիտաւոր ստորիաները : Համալսարանաց հաստատութիւնը 1200 թուականից է սկսուել . առաջին ժամանակներումը միայն երկու ճիւղ ուսմանք էին սորվեցնում , աստուածաբանու-

նութեան և դատողութեան ներքե պէտք է ընկնի . ինչպէս ծանր իրք նոյնպէս մանր իրք չեն կարող ճշգրտուիլ և կանոնաւորուիլ բայց միայն ազգային և հոգեւոր , բարոյական և ուսումնական , գրականական և գիտնական նկատմամբ . եկեղեցւոյ մի վիճակաւոր պաշտօնեայ , ինչպէս շաջու քաջ գիտենք , որ հապիւ կարող է լինում իր վիճակին եկեղեցականքն ու ժողովրդականքն օրինաւորապէս առաջնորդել , ուր մնաց վարժարանները և վարժատունները , նրանց պարէսները և արհորէները , ուսուցիչները և ուսանողները կառավարելը . ոչ , անկարելի է մի եկեղեցւոյ պաշտօնէի վարչութիւնը ազգային և հոգեւոր հրապարական դատաւարակութեան մասին : Այս նուիրական պաշտօնն իրա յարնջական տեղեկութեանց (1) մէջ այնպիսի վարժ և հմուտ եղող եկեղեցւոյ պաշտօնէից վարչութիւնը պահանջում է , որոնք գէթ փոքր

իլին և գեղեցիկ արուեստք , հետզհետէ աւելացրին իրատալիտութիւն , և բրժլիւթանութիւն : Այս ուսմունքը կատարող ուսանողը Վարդապետ , կամ Վարժապետ (տօբթօր) ակադրոս ունենալու վիպութիւնը ստանում է . ամբողջ մի համարտարան մի գլխաւոր ունի , որուն աւագ Ղալրապետ են անուանում և որնոր ընտրութեամբ կանուանուի . իսկզբանէ անտի ամէն ազգի համալսարանները մեծ արտօնութիւն են ունեցել . ուսուցանելու իրաւունքը միայն իրանցն էր ժամանակաւ և իրանց մտնասոր իրաւասութիւնը ունէին , և միշտ արդարութիւնը և ճշմարտութիւնն որ և իյէ իրաւալանց և օրինադրութ մարդկանց գէթ պաշտօնանէլ են . համարտարանայ վարչութիւնը աստենակալայ ժողովոյն ձեռամբ է լինում , սրանց նախագահը Աւագ Մեծաւոր է . կոչուում : Պէտք է գիտենանք որ ամէն ազգ հրապարակական դատաւարակութեան պայմանը և աստիճանը իր ազգային օրինաց և կառավարութեան ձևին համաձայն տնօրինած է : Միայնակ նահանգայ հաստարակալիտութեան հրապարակական դատաւարակութիւնը կարի շատ տարբերում է Ասորիոյ , Սարանիոյ և այլ միտպետական կառավարութեանց հրապարակական դատաւարակութեան պայմանից և աստիճանից , նոյնպէս Անդլիոյ և Ղազդիոյ հրապարակական դատաւարակութիւնը Վերմանիայի հրապարակական դատաւարակութեանից :

(1) Ազգային և հոգեւոր հրապարակական դատաւարակութեան յարնջական գլխաւոր տեղեկութեանց վրայ արժան ենք համարում այստեղ մի ծանօթութիւն տալ . դատաւարակութիւն ասելով խմանում ենք մի տղայի բնական , մշտաւորական և բարոյական , կամ մարմնայն , մտալը և հոգւոյն կարողութիւնը և զօրութիւնը զարգայնելու արհեստը . այս դատաւարակութեան արհեստը արդեան ժամանակուսն ամենամեծ գիտութեանց միւնն եղաւ Եւրոպայում , և կու-

ի շատէ իրանց անձը միտքն ու հոգին նուիրել են ազգային և հոգեւոր դաստիարակութեան պարապման և կարող են իբաց թողնելով իրանց որ և իցէ աշխարհային չնչին փառքերը, ջան և փոյթ ունենալ այս նուիրական պաշտօնիս մէջ: Այս այս տեսակ աշխատութեան մէջ զեղերող պաշտօնեայք միմիայն կարող են, ասում ենք, արդարամիտ և պայծառամիտ դատաւոր լինել այս մանր մունր իրաց մէջ, որոնք միանգամայն ընդարձակ և անսահման են և որոնք ուսուցչաց և ուսանողաց թէ բարոյական և թէ ուսումնական ազդեցութիւնն են հիւթում. բայց եկեղեցւոյ մի վիճակաւոր պաշտօնեայ թէպէտ և կարի շատ յաջողակ և ճարտար լինի իր պաշտօնին մէջ, այս մասին այս մանր մունր իրերը քննելու, դատելու ոչ հարկ եղած ժամանակը և ոչ սէտք եղած տեղեկութիւնը կարող է ունենալ:

չուեցաւ նաև Մանկավարժութիւն, որոյ համար մասնաւոր կայարաններ հաստատուեցան մանկավարժներ յառաջ բերելու. մենք եւս դաստիարակութիւն առնելով, ուղում ենք ասել ուսում, կրթութիւն, և հրահանգ. իսկ հրապարակական դաստիարակութիւն ենք ասում առանձին և առանին դաստիարակութենից զանազանելու համար, որնորմ մի ազգի վարչութիւնը տալիս է կամ հսկում է. բայց մենք Հայոց աշխարհին որդիքս մեզ յատուկ քաղաքական վարչութիւն չունենալով, այլ միայն հոգևորական, նրա համար մեր հրապարակական դաստիարակութեան հսկողութիւնը մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պաշտօնից վերայ պարտադիր ենք անում. իսկ մեր ազգային և հոգևոր ասելու պատճառը նրա համար է որ, Ա. մեր Հայոց աշխարհին որդւոցս արդեան ազգութիւնը քաղաքական չէ, այլ բարոյական. Բ. մեր այժմեան բուն հայրենիքը Հայաստանեայց եկեղեցին է, որուն հիմնադիր Առաքելոց և սուրբ հարց հաստատած օրէնքներովն ենք հովուում և վարուում. Գ. մեր կրօնական և աշխարհական գրականութիւնը մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյն սուրբ հարց և նրա առաքինի պաշտօնից ձևամբ է մեզ աւանդում. Վ. ամենից գլխաւորը, բայց մեր հոգւոց փրկութիւնը Հայաստանեայց սուրբ և առաքելական եկեղեցւոյն Աստուածային վարդապետութեամբ յուսալուց, մեր թէ ընտանեկան և թէ ազգային վիճակին հիմունքը Հայաստանեայց եկեղեցւոյն օրէնքներն ու կանոններն են. իսկ մեր եկեղեցական պաշտամունքն ուրիշ բան չեն, այլ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն ճշմարիտ դաւանութեան վարդապետութեան օրինաց և կանոնաց արարողութիւնները: Ուստի եւ որ մեզանից, թէ հոգևորական և թէ աշխարհական սրանք կայլայէ, կփոփոխէ, կջնջէ. կարճամարտէ, կայլակերպէ որ և իցէ քրիստոնեայ ազգաց օրինակին հետեւելով, ըստ մեզ օրինադանց, հաւա-

Թողունք մի կողմ այս մանրամասն իրերը դարձունենք մեր ուշքումիտքն անձանց վրայ, այն ժամանակ խնդիրն առաւել ևս մեծ ու ծանր կտեսնենք. անդէն ամէն բանից յառաջ պէտք է նայել որ դատաւարակութեան պաշտօն վարող մի անձ լաւ կամ վատ է կատարում իրա յանձնուած պաշտօնը, այլ քննել ճանաչել նրա վարքը, բարքն ու խելքը ոչ միայն իբրեւ պաշտօնաւոր, այլ իբրեւ մարդ. վասն զի այս պաշտօնիս մէջ որչափ պաշտօնաւորը կարեւորութիւն ունի, նոյնչափ ևս մարդն ունի. և այս քննական հսկողութիւնը ոչ միայն գլխաւոր պաշտօնաւորաց վրայ պէտք է լինի, այլ ամէն թէ բարձր և թէ ստորին պաշտօնաւորաց, այսինքն պարէտաց, տնօրինաց, վարժապետաց, ուսուցչաց մինչև դռնապանաց վրայ անգամ. վասն զի ամէնքն ուսանողաց վրայ մի անմիջական ներգործութիւն են վարում. սակայն այս քննիչ և հսկիչ տես-

փոխ, սպորտաց, ազդատեաց է. և ով որ մեղանից թէ հողերական և թէ աշխարհական, ջանք և վտիժ չի անում տեղեկութիւն և հմտութիւն ուսանալու իր եկեղեցւոյն վարդապետութեան և պատմութեան վրայ, և նրա հրահանգներով իր հողին չի անուշանում, չի դատաւարակում և իրան առանձին պատգհաններով, իր եկեղեցին և լեզուն չի սիրում, չի սահմանում, չի պաշտպանում, այնպիսին ոչ կարող է հայոց աշխարհի և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ամենահարազատ և ամենահաւատարիմ որդի անուանուիլ, և ոչ ազգասէր, հայրենասէր, ճշմարտասէր և բարեսէր պատուանուններով զարգարելի, պերճանալ և ճոխանալ. Արդ չենք խանում ինչ տեսակ հայրենասիրական և ճշմարտասիրական հայութիւն է հայ հոգմոց, հայ քաթողիկաց և հայ վրդգէտանդաց հայութիւնը, թէպէտ և նշմարում ենք որ մի տեսակ քողատոր և նենդատոր յաւիտակութիւն է այդ անունը: Թող Միլիթարիսներ, դոտան և որոտան իրանց բոլոր ուժովը, թէ բուն հայք իրանք են. այդ դոտան և որոտան արձագոյնքը միայն իրանք են լուծ. վասն զի Հռովմ խցում է այն բերանները, խղզում է այն կուրդներն, ուտտի այդ ճայրը դալիս է. թող բրդէտտանդ հայք մենք ենք ճշմարտասէր հայքն ասելով վտղոց է վտղոց, խանութ է խանութ ճանուցում անկու մունետիկ լինին, այս իրանց մունետիկութիւնը կըտեսէ քանի որ իրանց զրպանները Միացեալ Նահանգաց զոլարներով լքցուում են. իսկ միւս հայ հողմոց և անտարբեր հայոց հայութիւնը բոլորովին ազդային և հողեր դատաւարակութենից զուրկ մնալուցն է: Բայց Հայաստանեայց եկեղեցին ներքոտիւս և քաղցրաբարոյ է ըստ պատուիրանին Քրիստոսի, և միշտ պատրաստ է իբրեւ հայր դիմած ընդունելու նրանք իր ճողը. բանադրանքով իրան մոռացող և ուրացող որդիքը զծովս քի անշէջ հոյն չի դատաւարարում, թէպէտ և նրանք իբրեւ ուղղակաւ և ճշմարիտ

չութիւնը ոչ իշխողական և ոչ պերճական կերպով պէտք է լինի պաշտօնաւոր անձանց վրայ , վասն զի այս ինքնակամ յօժարութեամբ պաշտօնաւոր անձինք յարգանաց և մեծարանաց թէ արժանի են և թէ պէտք ունին . ուստի նրանց վրայ հսկողութիւն վարող վարչութիւնը պէտք չէ իբրեւ իրա կամացը դորձակատար դորձածէ նրանք , այլ մի ընդհանուր և սովորական ազդեցութեամբ ուղղէ , միշտ ներանց նոյն և մի հոգի , նոյն և մի ուղղութիւն շնչելով և նրանց հոգւոյն մէջ իրանց պարտուց զգածմունքը և իրանց վիճակին ճաշակը մուշտնելով և ամրայնելով . վասն զի պէտք է դիտենանք որ այս իրանց յանձնառու եղած ծառայութիւնը ոչ մի պաշտօն է և ոչ մի վիճակ , որուն մէջ իրանք հաստատ ապահովութիւն և աստիճան առ աստիճան յառաջադիմութիւն ունենալու յոյս ունենան : Ահա զլսուորաւոր

քրիստոնեայ , հեթանոս , հերձուածող , հերետիկոս , աւելորդապաշտ և այլ նախառական արարներ տալուց չեն դադարում այն եկեղեցւոյն որ նրանց պատկերին , ծնողներին և իրանց անդամ մկրտել , պատկել , օրհնել , պահպանել և պաշտպանել է , նրանց մի նահատակ և դիպչալն սուղի անտնդ տուել է կրելու և մի ամենապատուական լեզու խօսելու . կարելի է դանդաղ լինին մերումն այնպիսի լուսաւորեալներ , որոնք մեր այս համայնումը , որոնք մեր սրտումը անդրդոլելի և անխախտ է , մի տեսակ աղղային և կրօնական մեղեանդութենից յառաջ եկած դատողութիւն համարեն մեր կողմից , մեզ անխաղաղ և անտեղեակ դատելով , որ սղղ և կրօն միմեանց հետ խառնելով չենք կարող որոշել . մենք ընդհանում ենք այդ պակասութիւնը և յաւելցնում ենք այդ մեղեանդ պատուանունը ևս մեր ուղղափառ քրիստոնեաներից նուիրում հեթանոս , հերձուածող և աւելորդապաշտ տխրոյններուն վրայ , լայց իրանք ևս լաւ դիտենան որ չենք դադարում և , մենք այս մեր համայնումը քարոզել , արծարծել , հիմնել հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ամենաարագադատ որդւոյ սրտերումը , ինչպէս իրանք անդադար քարոզում են թէ , կարելի է հայոց աշխարհի որդի լինիլ այս օրումն , առանց հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւաքատ որդի լինելու :

Արդ աղղային և հոգեւոր հրապարակական դատախարակութեան յարկնական տեղեկութիւնները երկուսի ենք բաժանում . առաջինը այն այս աղղային և հոգեւոր դատախարակութեան վերաբերեալ դիտութիւններն ունենալ , երկրորդ՝ նրանք ասուցանելու արհեստը դիտենալ . քաջ գիտենանք որ մի դիտութիւն ըստանալն այնչափ դժուար չէ , որչափ նոյն դիտութիւնը ստովնցնելու արհեստը : Խօսինք ուրեմն մի փոքր թէ մերն է աղղային և հոգեւոր հրապարակական դատախարակութեան պաշտօնը վարելու մեր եկեղեցւոյ մի պաշտօնէի պատկանած դի-

պէս այս պատճառաւ նա և ակներև երևում է որ, մինչև ազգային և հողեր հրապարակական դատարարակութեան ասպարէզը մի վիճակ կամ պաշտօն չի լինիլ նրանց՝ որոնք յանձնառու են լինում այս պաշտօնա կատարելու, չէ կարելի պահանջել նրանցից այն հողերուէր եռանդն ու այն անձնանքէր դեղերանքն, որ մի այսպիսի տառապելի աշխատանք պահանջում է: Եւ ինչպէս կարող է պահանջել նրանցից մի այսպիսի առաքելութիւն այն վարչութիւնը՝ որ նրանց մասնաւոր օգտին բոլորովին անտարբեր է և որոնց հետ միմայն իշխողութեան մասին հաղորդակցութիւն ունի միմայն հրամաններու պատուիրաններ տալու, ոչ երբեք. վասն զի առանց մեծաւորաց և փոքրաւորաց բարոյական հաւատարմութեան, առանց աշխատանաց և պարտուց առ հասարակ ընդհանրութեան ոչ մի տեսչական վարչութիւն դո-

տութիւնները. և որն է նրանք ուսուցանելու արհեստը: Ազգային դատարարակութեան համար, մեր ազգային լեզուն և մեր գրականութիւնը. գրականութիւն ասելով խմբում ենք մի ազգի լեզուն ծագման, ծաղկման և ծաւալման պատմութիւնը, ամէն մէկ դարու մէջ նոյն լեզուն որ հեղինակաց ձեռամբ ինչ տեսակ ոճ, ինչ տեսակ փոփոխութիւն կրելը, ճարտարախօսական, պոետարանական, և վիպասանական դրամանոյ մէջ ինչ ձև, ինչ դարձում ընդունելը կայն կայն. մեր ազգային նախնի միջին և արդի նկարագրական, բանադատական և իմաստասիրական ետյն պատմութիւնը, մեր հայրենական աշխարհին նորագործական աշխարհադրութիւնը, մեր նախնեաց օրինաց, վարուց և բարուց վրայ ընդհանուր տեղեկութիւնները և այլ ինչ որ մեր ազգայնութեան վերաբերում են:

Հողեր դատարարակութեան համար նախ սուրբ գրոյ գիտութիւնը, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեան և պատմութեան հմտութիւնը, մեր սուրբ հարց վարուց վրայ տեղեկութիւնը և նրանց քարոզած բարոյականութեան ծանօթութիւնը, մեր ազգային եկեղեցւոյ խորհուրդները, օրէնքները, ձէսերը քաջ ճանաչելը և այլ ինչ որ մեր հողաց կրթութեան համար անհրաժեշտ պէտք է: Սրանք են, որ պարտական են, տաւմ ենք, Հայաստանեայց եկեղեցւոյն պաշտօնապէս մեզ մատակարարելու և ոչ թէ ուսողական, բնագիտական և այլ որ և իցէ պիտութիւնք, որ իրանց ամենեկին իրեն պարտք չի պատկանի. և մեր ազգութեան և կրօնին հետ վերաբերութիւն չունին. մենք հայոց աշխարհա ողիքս, մենք պարտական ենք ջանք և փոյթ անել և մեր կենցաղական յառաջադիմութեան համար հարկ եղած գիտութիւնները լեզուները և այլն սովորի:

Իսկ ուսման կամ ուսուցանելու արհեստը իրա սորվեցնելու առարկային և իրա այլալի ստորձանին պատշաճութիւնը նկատելով, Առաջնական կամ Նախ-

րութիւն կունենայ և ոչ մի պաշտօնական ծառայութիւն եռանդ : Բնաւ ամենն ին մի՛ յաւար ազդային և հոգեոր հըրապարակական դաստիարակութեան պաշտօնը կատարելու յանձնառու եղող անձինքներից ոչ անձնանուէր աշխատանք , ոչ ձիշտ պարտուց դործադրութիւն և ոչ մի նախանձաւոր ջանք և փոյթ , քանի որ այդ անձինքը թէ միմեանց հետ և թէ իրանց մեծաւորաց հետ մի բարոյական միութեամբ չեն կապուած , և յաճախ ըստ հաճոյս պաշտօնի հրաւիրուում են , պաշտօնից հալածուում են , չենք ասում մի որ և իցէ սոյն այս իրաց մէջ անհմուտ և անտեղեակ անձանց հաճութեամբ , այլ առանց մի օրինական ձեւի և առանց նրանց անձնական արժանաւորութիւնը և դաստիարակական պատշաճաւորութիւնն ակնածելու , միմիայն տեսչական վարչութեան կարծիքական այս ինչ կամ այն ինչ անհիմն և անհե-

նական , Երկրորդական կամ Աւարտական , Բարձրագոյն կամ Սեպհականական է , ըստ աստիճանին կամ սահմանին այն տեղեկութեանց , որոնք ամենակարելւոր են ամէն մարդու , օրինակի համար , կարգալ , դրել , և հաշուել առհասարակ ամէն մարդու հարկէ դիտենալ կամ թէ յաւելագրութեամբ զգրութեանց և դիտութեանց յղորմեքներով և կամ թէ դրականական և դիտական բարձր ուղմանց բովանդակութեամբ :

Առման կամ ուսուցանելու նպատակն երկու է Ընդհանուր և Սեպհական . Ընդհանուր է երբ ուսուցանելու բոլոր առարկաները միատեղ է աւանդուում , իսկ Սեպհական , երբ միայն մի առարկայ է ուսուցանուում . իսկ Մասնատը է երբ ուսուցանելն ամէն մարդ ազատօրէն կարող է ի դործ զընել՝ Հրապարակական երբ պաշտօնական Հեկարով ազդային վարչութեանից կախում ունի :

Առման կամ ուսուցանելու եղանակը երեք տեսակ է . Միայնալարժակական , Համայնալարժակական , և Իրերալարժակական . Միայնալարժակական եղանակն է երբ մի ուսուցիչ մի առ մի սորվեցնում է աշակերտաց մի առարկայ . Համայնալարժակական , երբ բազմաթիւ ուսանողաց միանգամայն է ուսուցանում . իսկ Իրերալարժակական երբ միայն յառաջադէմ ուսանողաց է ուսուցանում , որպէս զի նրանց ձեռամբ միանելին աւանդէ կամ թէ այս երեք տեսակ եղանակները ըստ պատշաճոյն դործ է անում :

Իրերալարժակական եղանակաւ սորվեցնելու համար պէտք է ուսանողները դաս դաս բաժանել , իրանց ուսման թէջ ունեցած այլապ առտիճան կարողութեանը համաձայն , իւրաքանչիւր դասին դուրսը մի տեւրի ուսեալ և կրթեալ ուսանող իրրն ուսուիչ կարգել և այս ուսուցչաց վրայ ևս մի ընդհանուր ուսուցչադէտ նրանց վրայ հսկելու համար . ուսանող ուսուցիչք պարտական են բոլն վարժապետից իրանց դասերն ուսանիլ և յետոյ իրանցից տկար ուսանողաց

Թեթ նկատման համար • սակայն դժբաղդաբար այսպէս է պատահում Հայոց աշխարհին որդւոց ազգային և հոգւոր հրապարակական տեսչական վարչութեան օրինաց մէջ • մի դաստիարակ կամ ուսուցիչ երբէք մի կարեւոր անձն չէ թուում Հայաստանեայց Ազգայնոց ղլխաւոր պաշտօնէից աչաց առաջ • ուստի նրա պաշտօնն առանց ընտրողութեան թեթութեամբ ընդնուում և մերժուում է • և այս թեթութեան թիւնը կամ վեր ի վերոյ նկատողութիւնը ի հարկէ ձախող և դժբաղդ է լինում ոչ միայն ուսուցչին և ուսանողաց համար , այլ մեր ազգային և հոգւոր հրապարակական դաստիարակութեան օրինաւոր յառաջադիմութեան համար : Տեսչական վարչութիւն վարող վիճակաւոր պաշտօնեայն , պիտի ասուի մեզ , լուսաւորեալ մարդիկ կժողովէ իր չորս կողմը , որոնք զիտուն և հմուտ լինելով կրթութեան և ուսման մէջ

աւանդել • ընթեցանութիւն սորվեցնելու համար դեռահասակ տղայքը պէտք է մի տախտակի ղիմացը դաստնրել , ուսուցիչը մի բառ պէտք է նշանակէ կարգալու , երբ տղան ղիւսաւ կարող է լինում կարգալ այն բառը յառաջ է անցնում և այսպէս հետզհետէ միւսները • ղեկաղլութեան համար նաեւ նոյնպէս ուսուցիչը մի սև տախտակի վրայ մի օրինակ պէտք է գրէ , դեռահաս աշակերտը կօրնակէ այն , ուսուցիչը կքննէ նրա գրութիւնն ու կուղղէ • այս եղանակն ողմոր միմիայն նախակրթական ուսմանց համար կարելի է ի գործ դնել , ուսանողաց ժրտիւնը և նախանձաւորութիւնը ղրդում է , չափաւորելով իւրաքանչիւր տղուն կարողութեան ուսուցանելու ուսումը • և ամենամեծ խնայութիւն է տալիս մի վարժատան անտեսական և ղրտմական ծախուց միմիայն մի քաջ վարժապետի անօրէնութեամբ բաղմաթիւ աշակերտաց ուսում աւանդելու մասին :

Այս յրերավարժական եղանակն երևում է թէ շատ հին է • վասն ղի Հընդկաց մէջ սկզբանէ անտի գործ է անում , Ղաղղիայումը և Անդղիայումը անցեալ դարուս վերջներն է սկսուել գործ անուիլ • թէպէտ և շատ հակառակօրդներ կղան այս եղանակին դէմ , բայց այսօր ամէն ողջամիտ մարդիկ ճանաչեցին որ , թէ յրերավարժական և թէ Համայնավարժական եղանակներն իրանց յատուկ օգուաններն ունին • և փոխանակ մինը միւսին հակառակ կարծելու , ջանք են անում միմեանց հետ համաձայնեցնել , կամ թէ ըստ հարկին , ըստ տեղւոյն և ըստ պահանջման ուսանողաց բաղմաթեան թէ մինը , և թէ միւրը գործ անել :

Գպրութիւնք և ղիտութիւնք , աւանդելու և փոխաղրելու ընթացքին նայելով , այլ ևս մի եղանակ կայ ուսուցանելու , որնոր Մեկնական կամ Համեմա-

փոխանորդաբար հսկողութիւն և տեսչութիւն կանեն վարժարանաց և վարժատանց վրայ, որոնց տեղեկութեամբ և վկայութեամբ կկարգուին կամ կհանուին դաստիարակներն ու ուսուցիչները. գեղեցիկ պատասխան, բայց մի թէ պէտք չէ տակաւին գիտենանք որ մի իշխողութեան յարգն ու վարկը կամ պատիւն ու անունը կախեալ է իր կարողութեան և իշխողութեան ներդործութենից: Այդ ինքնայոժար և ինքնահիմ արեւմտեանն ու անօրէնները, որոնց վրայ որչափ վրայ տահութիւն, որչափ աստահութիւն ունենայ եկեղեցւոյ մի վիճակաւոր պաշտօնեայ, երբէք իսկական և սահմանաւոր իշխողութիւն չեն կարող լինիլ և երեւալ վարժարանաց և վարժատանց, դաստիարակաց, ուսուցչաց և ուսանողաց վրայ վարչութիւն վարելու. վասն զի այդ տեսակ վարչութիւնն անտարբեր և աննաադիր լինելով և որն որ կարելի է ձեռք բե-

տական է ասուում. մեկնելով, բաղդատելով և դատաքննելով մի ընդհանուր իր մի մասնաւոր իրի հետ, մի սկզբնական և պատճառական իր իրա հանդամանաց և հետեանաց հետ և մի օրինական և կանոնական իր իրա զօրծաղրութեան. կամ ընդհակառակը մի մասնաւոր օրինական իր ընդհանուր օրինական իրի նկատմամբ, ընդհանուր օրինական հանգամանք և հետեանքը՝ սկզբնական օրինաց նկատմամբ: Այս Գեղեցական եղանակն ընդհանրապէս ընդունուած է ամէնից և որուն խոհարան խմատաւէրք Վարդապետութիւն Ռուման են աւելանում. սակայն այս վերջին ժամանակներում, այս եղանակին վրայ սաստիկ բանադատութիւններ եղան, այնպէս համարուեցաւ որ այս եղանակն անխմանայի մեկնութիւններով մարդու խելքն ու միտքն ապուշ և անզգայ է աւելում. և նրա տեղ կամք եղաւ ոմանց ընդհանրական ուսում անուամբ մի եղանակ հնարել, այսինքն մի այնպիսի եղանակաւ ուսուցանել, որ մարդու մըտաւորական կարողութիւնն ազատօրէն զարգանայ և ընդարձակուի, զիստապէս ուսանողին թող տալով որ ամէն բան ինքն իրանից խմանայ և օգտու քաղէ. այս եղանակին հիմնական սկզբունքն է, մի որ և իցէ դատ հիմնովին սովորիլ և նոյն սովորած բանին վրայ ամէն ինչ որ վերաբերում է. օրինակի համար լեզուի ուսման մասին պէտք է մի գիրք, Եղիշէ կամ Տեղեմաք բերանացի սորվիլ և այնպէս ինքնիրան փերականութիւնը շինել: Այս ուսման պայմանից երևում է որ ամէն մարդու խելքն ու միտքը հաւասար կարողութեամբ պէտք է համարել և ո՞վ որ կամք ունի սորվելու չղիտցածը, կարող է ինքն իրանից սորվիլ. այս եղանակը Պեդիկայի մէջ հնարուեցաւ և քիչ ժամանակուան մէջ զարգիւս տարածուեցաւ, բայց փորձով իմացուեցաւ որ, թէպէտ և մարդկային մտաւոր կարողութիւնը զօրացնելու նպատաւոր է, սակայն կորովամիտ մարդկանց բան սոր-

րել այլ և այլ միջոցներով, ինչպէս պաշտպանութեամբ կամ կողմնակցութեամբ, ոչ օրինաւորութիւն, ոչ արժանաւորութիւն և ոչ ապահովութիւն կունենայ: Այս պատուական ընթերցող, մի այսպիսի իրաց կարգուհանոն ոչ ըստ բաւականին երաշխաւորութիւն կմատուցանէ Հայոց աշխարհիս որդւոց ազգային և հոգւոր հրապարակական դաստիարակութեան օրինաւոր և արժանաւոր յառաջադիմութեան և ոչ ըստ բաւականին ապահովութիւն տնօրինաց, վարժապետաց, ուսուցչաց և դասատուաց շահուն և օգտին:

Ուստի իսկ և իսկ բուն այս տեսչական և հսկողական վարչութեան հանդամանաց ապօրինաւոր և անարդասաւոր հետեանքներից համոզուելով պարտական ենք ասում եմ, ազգային և հոգւոր հրապարակական դաստիարակութեան եղանակը բարելարդել մի սահմանադրական օրինաց և կանոնաց վրայ հաստատելով մի մասնաւոր Հրահանգիչ Միաբանութիւն կազմել և նրա վարչութեան յանձնել:

Ահա այս պիտի լինի մեր մեծ խնդրոյն ամենակարեւորագոյն լուծումը:

Արդէն ազգային և հոգւոր հրապարակական դաստիարակութեան աստիճանաց և պայմանաց վրայ խօսեցանք և ցոյց տուինք թէ ինչպէս կարելի է ազգային և հոգւոր դաստիարակութենից ամենամեծ օգուտներ քաղել. տեսանք թէ ինչպէս հնարաւոր է միութիւն պահել դաստիարակութեան մասին Հայոց աշխարհիս որդոց մէջ և ճանաչեցինք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնէից անմիջական խնամակալութեամբ

վեցնելու աւելի նպատամատոյց է քան թէ դեռահաս ուսանողաց ճիշտ կանոններ սորվեցնելը, քանք հարկ է որ նրանց մտաց մէջ գրոշմովն. բացի սրանից անհնարին է այս եղանակին գործադրութիւնը հրապարակական դաստիարակութեան մէջ բազմաթիւ ուսանողաց համար: Սիրելի ընթերցող, ներողամիտ եղիւ մեզ մեր այս յոռաջ քի բաժնի քարակ ծանօթութեան համար, որնոր բուն գրուածոյն հետ համեմատելով կարի չափադանց է. բայց դիտենաւ որ, այս մեր պատասխանն է, մեր այս ազգային և հոգւոր հրապարակական դաստիարակութեան վրայ գրուածոյն դէմ եղած և լինելի բանադատութեանց:

Հայոց աշխարհիս որդիքը դաստիարակելու թէպէտ և սուրբ և բարձր, բայց անշուք և խոնարհ պաշտօնը կատարելու պարտականութիւնն իրանց հոգեւորական վիճակին և պաշտօնին համաձայն :

Ահա սրանք են այն ղլխաւոր պատճառներն որոնք թէ պահանջում են և թէ օրինաւորում են մի Հրահանգիչ հոգեւոր միաբանութեան հաստատութիւնը Հայոց աշխարհիս ընդհանուր որդւոց մէջ, իբրեւ միմիայն հնարաւոր և կարելւոր միջոց, որով կարելի լինի այսօրուան օրումն մի հաստատուն և շարունակ ազգային և հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութիւն մատակարարել Հայոց աշխարհիս որդւոցս, առանց որոյ երբէք չենք կարող ճաշակել և վայելել այն սթափիչ և կենսատու դեղն, որուն մեր հոգեվարք վիճակը ամենամեծ կարօտութիւն ունի :

Աւստի ազգային և հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան մատակարարական անօրէնութիւնն օրինաւոր վարչութեամբ վարելու համար, մի Հրահանգիչ միաբանութեան հաստատման խնդիրը միանգամ ընդունուի, երկու խնդիր ևս ներկայանում են մեզ. առաջինը, թէ ինչպէս այսպիսի մի միաբանութիւն կարելի է կազմել և հաստատել. երկրորդ. թէ ինչպէս պէտք է նրա վարչութիւնը վարել :

Մի միաբանութիւն, կամ ընկերութիւն երբէք մի պարզօրէն վճռական հրամանաւ կամ մի յայտարարութեամբ չէ կարելի սահմանադրել, այսչափ կամ այնչափ մարդիկ մի մարմին կազմեն ասելով. մի որ և իցէ ազգային միաբանութեան խոսկան էութիւն և հաստատութիւն տալու համար և իրա անդամոց վրայ իշխողութիւն և ազդեցութիւն ունենալու համար, տիրաբար մի քանի պայմաններ հիմունք դնելով նոյն միաբանութեան, բնաւ կարողութիւն տալ չլինիլ նրան իրա նպատակին հասնելու :

Մի ազգային ընդհանուր պաշտօն կատարելու միաբանութեան պայմաններից առաջինը. արտաքին իշխողութենից ան-

կախ լինելու վիճակն է , որնոր նրան արժանաւորութիւնը և կարեւորութիւնը հաստատելով միևնոյն ժամանակ նրա կարողութիւնն ու ազդեցութիւնը կհաստատէ : Արտաքին իշխողութենից անկախ միաբանութիւն կամ ընկերութիւն ասելով , չկարծենք , որ ուզում ենք ասել հռովմէական եկեղեցւոյն պաշտօնէից մէջ եղած այլևայլ միաբանութեանց նման մի միաբանութիւն , որոնք մի ազդ , մի պետութիւն այլևայլ կողմնակցութեանց զատելով նրան մի մասնաւոր վիճակ և մի առանձին թիկունք են տալիս բոլորովին ընդհանուր և հասարակաց բարօրութենից դուրս և օտար կարի խորին համոզուած ենք , պապական հովանաւորութեան ներքոյ ապաստան եղող մեր եղբարց այլևայլ միաբանութեանց (1) միմեանց հետ ունեցած ամենահակառակ սկզբունքներով և նպատակներով իրանց ժողովրդեան մէջ արած ներգործութեանց հե-

(1) Բրորականգայի ուսումնարանից , ոյսինքն հաւատոյ ծաւարման համար եղած դպրանոցից երած հոգեւորականք , (որոնց Կղեճիք են անուանում) և Մխիթար արքայի հիմնած միաբանութիւնը , (որուն բաժանմանից ծաղկեցան Վենետիկու Սուրբ Ղաչարու և Վենետիկու Սուրբ Աստուածամկայ վանաց միաբաններն , որոնք և Մխիթարեանք են կոչուում) , Վիրամանու սարերու մէջ հիմնուած Սուրբ Անտօնի վանքը , (որուն միաբանից Անտօնեանք են ասում) և Նորման Հատունանի (որ Պապի նուիրակն է Պապական Հայոց վրայ) սնուցած և ձեռնադրած քահանայքն և այլ լինեցնակամ արեղայք , դպիրք և այլն (որոնք ամէնքն միասին իրանց ժողովրդեան քառորդ մասն են կաշմում) հինգ իրարից տարբեր միաբանութիւններ են : Այս հինգ միաբանութիւնը թէպէտ և զիշեր և ցերեկ եկեղեցեաց , վանօրէից , վարժարանաց և ժողովրդեան մէջ անդադար Պապի քրիստոսի վտխաւոր , անսխալ տէր բոլոր տիեզերաց եկեղեցեաց , զր լուի ուզալիստ եկեղեցւոյ միմիայն ինքը լինելուն և թաղաւորաց թաղաւոր , կայսերաց կայսր լինելուն , երեք թաղեան խոյր կրելու իրաւունք և արտօնութիւններ աստուծոյ կողմից ունենալուն թմբուին են ասում իրանց ժողովրդեան ականջներումը . սակայն ամէնքն իրանց ասածին շահն ու օգուտը , մասնաւոր սկզբունքն ու նպատակը և միմեանց հակառակ ներգործութիւններն ունին իրանց ժողովրդեան վրայ : Մխիթարեանք միայն Հայկական դրականութեան վերանորոգիչ լինելու վերջին ճգամը աշխատելու համար յիշաւ մի մեծ յարդ ու վարկ ունին թէ իրանց ժողովրդեան և թէ մեր զրազկտաց առաջ . իսկ միւսները բոլորովին Մխիթարեանց հակառակեայքն են : Մխիթարեանք վերջապէս քսան տարի քարոզելից յետոյ համոզեցին ժողովրդեան Հայ անունը կաթոլիկ անուան հետ կցելու . սրա հակառակ Հատունանք ասելի սխալ են թուրք

տեանքներից , որ այսպիսի միաբանութիւնք խիստ վտանգաւոր են թէ իրար կործանելու համար և թէ մեր միջ երկպառակութիւններ ցանելու համար • ընդ հակառակը մենք մի այնպիսի կրթիչ և ուսուցիչ միաբանութիւն ենք ասում , որ Հայոց աշխարհիս ընդհանուր որդիքն ազգային և հոգևոր զգացմունքով և սննդեամբ դաստիարակէ , Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պատկանի նրա գլխաւոր պաշտօնէից պաշտպանութեամբ , թելադրութեամբ և գործունէութեամբ ճանախի և դարմանուի • միմիայն խնդրում ենք , որ նրա անկախութիւնը բարձր և վսեմ լինի • որպէս զի ուրիշ ստորին և արտաքին իշխողութիւններ անպատշաճաւոր միջնորդութեամբ նրա ընթացքը չայլայլեն և չղղղեն : Ամբողջ միաբանութեան սահմանադրութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցիէն կախում ունենայ , բայց միաբանութեան այլեայլ անդամները նրան պռանձին վարչութենից : Այսպէս կամրանայ կանգանայ մի միաբանութիւն , այսպէս յարտաքուստ յարգ ու վարկ կունենայ , երբ ի ներքուստ խոնարհութիւն , ջերմեռանդութիւն և առաքինութիւնն իրան անասան հիմունքն են :

Ուստի բուն բանը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն գլխաւոր պաշտօնէից և միաբանութեան վարչութիւնը վարելու անդամոց համաձայնութեան վրայ է • միանգամ այս կապս հաստատուի և ամրանայ , մեր ասած անկախութիւնն անվտանգ և օրինաւոր կլինի :

Մի երկրորդ կարևորագոյն պայմանը Հրահանգիչ միաբան այն պէտք է լինի , որ բնաւ ամենեւին իրա միջումը երկուական սկզբունք չխառնուի , որոնք արտաքին իշխողութեան ներքեւ լինելով ուրիշ նպատակ ունենան • ի զուր յոյս ունենալ է այն արտաքին իշխողութեան սկզբունքները հպատակեցնել և ընդունել տալ այս Հրահանգիչ միաբանութեան

կաթովի լինել , քան թէ Հայ կուտել • և դժբաղդաբար Հասունեանց ազգեցութիւնն ի ձեռն Պապին շատ մեծ է քան թէ Միսիթարեանցը : Ատոռած պահէ Հայոց աշխարհիս որդիքս այսպիսի իրերակործան և իշխողամոլ միաբանութիւններից :

օրինաց և կանոնաց տակ • վասն զի այն սկզբանց ընդունելու թիւնն իրանց հետ իրանց իշխողութիւնը ևս կրեւն ուրոնք բանի տեղ չդնելով Հրահանգիչ միաբանութեան վարչութիւնը յանկարծ կ'սոյանան նրա վրայ , իրանց գործակցութիւնն և իրանց առանձին արտօնութիւնները մասնաւոր շրջաններ ու կանոններ համարելով , տակնուվրայ կանեն այս Հրահանգիչ միաբանութեան անօրինական և մատակարարական վարչութիւնը և թէ ազգային և հոգեւոր հրապարակական դատաւարակութեան պայմանական ասօիճանները և հիմնական սկզբունքները :

Այս մեր ասածին մեծ օրինակ կարող է լինել Ալեքսանդր Մխիթարեանց միաբանութեան պլախիտութիւնը , որուն մէջ այս տարիներումս մի արտաքին իշխողութիւն մտնելով , իրա տարբեր սկզբունքներովը Պապին բացարձակ իշխողական բռնութեամբը նրա գորութիւնը և ազգեցութիւնը փչացրուց :

Այս գիտենանք , որ մի Հրահանգիչ միաբանութեան կազմութիւնն ամենահարկաւոր է մեր արդեան վիճակին նայելով , բայց կանխաւ պէտք չէ երկպառակութեան և վհատութեան սերմունքներ ցանկել , պէտք չէ ասել , թէ այս կամ այն միաբանութիւնը կարող է այդ նոր միաբանութեան տեղը բռնել կամ միտանդ աշխատել առաջարկել • ի՞նչ բանի է ծառայում այդ հեռատեսութիւնը , եթէ մեր ժամանակը և վիճակը պահանջում է մեզանից այս մասնաւոր Հրահանգիչ միաբանութեան հաստատութիւնը • լաւ գիտենանք , որ ապագայ բռնադատիչ հանգամանքները պիտի ստիպեն մեզ շատ դժուարաւ հաստատելու , եթէ ընդհակառակը նրա պիտեան զահանջման մտիկ չանելով , դիւրաւ հաստատելու փոյթ չունենանք և ինչ որ կայ նրանով գործ տեսնել նայինք • գիտենանք , ասում ենք , որ ուրիշ բան չենք անել , այլ կ'ործանենք , կ'բանդենք մեր մէջ արդէն դանդաղ կայանքը և կը-

փշայնենք, կկսեղդենք Հայոց աշխարհին երեսայն տակաւին իր խանձարուրին մէջ եղած ժամանակը:

Վերջապէս մի երրորդ պայմանն էս, որ մեզ անհրաժեշտ է երեւում, այն պէտք է լինի, որ Հրահանգիչ միաբանութիւնը ինքն իրա մէջ յառաջ բերէ իրան անդամներն, ինքն իրա յատուկ խնամքով իրա մէջ ծնեցնելով: (1)

Այս մասին սեպհականական կրթութեան և ուսման համար հաստատուելիք վարժարանաց վրայ խօսած ժամանակ այս դրուածոյս առաջին մասին մէջ ցոյց տուինք, թէ ինչպէս կարելի է կատարեալ ուսեալ և կրթեալ դաստիարակներ յառաջ բերել, որոնք կարողութիւն և ազդեցութիւն կարող լինին ունենալ Հայոց աշխարհիս պատանեկաց վրայ:

Արդ այս հրահանգիչ միաբանութեան հաստատութեան պայմանները ցոյց տալից յետոյ, քննենք միանգամ, թէ նրա անդամոց վիճակն ինչպէս պէտք է լինի և նրա ներքին և արտաքին անօրէնութեան վերաբերութիւններն ինչպէս յարկաւորաճ պէտք է լինին թէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնէից և թէ Հայոց աշխարհիս որդւոց նկատմամբ:

Մի միաբանութեան իւրաքանչիւր անդամ պարտական է նոյն միաբանութեան միաբան լինելու ժամանակ, թէ օրինաւոր պարտուց ներքեւ մանեւ և թէ օրինաւոր իրաւունքներ ըս-

(1) Տեսը տարւոյն ժամանակ և մի ամիսնջ, աշխուրջ և անընդհատ աշխատանք կալող են Հայոց աշխարհիս ընդհանուր որդւոց ազգային և հոգեոր դաստիարակութիւն մատակարարելու համար քաջ և ընտիր թէ հոգեւորական և թէ աշխարհական դաստիարակներ և ուսուցիչներ յառաջ բերել. հաստատելով հարկւր քսան դաստիարակացու աշակերտաց համար մի Գալանդոյ կամ մանկավարժական ուսումնարան Հայոց աշխարհումս իրա բնիկ որդւոց համար անմիջական ինքամատարութեամբ և պաշտպանութեամբ մեր Սրբազան Հայրապետին. և մի ևս ի Կոստանդնուպօլիս Հայոց աշխարհիս տարաբնակ որդւոց համար խնամակարութեամբ և պաշտպանութեամբ Սրբազան Պատրիարքին: Այս երկու ամենապիտանի և ամենակարեւոր կայարանները հաստատելու համար, մենք կարծում ենք, թէ ոչինչ չէ պակասում մեզ ոչ միջոց, ոչ նիւթ և ոչ անիթ. այլ միայն մի բան, այն է մի ամենահատուած, ամենասիրելի, ամենասանձիւղիւս և ամենաանդրդուելի կամք:

տանալ, վասն զի այս պարտուց և իրաւանց վրայ կայանում է միաբանութեան հաստատութիւնը և զօրութիւնը: Բայց եթէ մի միաբանութեան անդամոց պարտքերն որոշ և յայտնի չեն և ըստ պատահման իրան անդամները միաբան կլինին և ըստ հաճոյս անմիաբան կամ թէ միաբան մնալով, իրանց խոստմանց և պարտուց պահանջմանց չեն պարտաւորիլույլ միաբանութեան այլեւայլ իրաւունքներն ու շնորհքները վայելելու, և թէ միաբանութեան նպատակը թէպէտ և բարի, բայց իրան օրինաւոր և կանոնաւոր պարտքերն ու սկզբունքներն անորոշ և անյայտ լինելով միշտ մի սբտի անանդորրութիւն են տալիս իր անդամոց իրանց պաշտօնը վարելու, ոչ վստահութիւն, ոչ քաջալերութիւն և ոչ ապահովութիւն կարող է տալ իր անդամոց: Ի հարկէ այսպիսի մի միաբանութիւն հոգի չի ունենալ և հետեւեալը խախտւած կլինի: Քաջ գիտենանք, որ երբ մի մարդու պաշտօն է յանձնուում, պէտք է նրա թէ իրաւունքներ տալ վայելելու և թէ պարտքեր կատարելու, վասն զի մարդս աւելի իր պարտքերով և իրաւունքներով յարում է մի բանի, քան թէ իր լոկ շահուն համար: Այդ երբ մի մեծաւոր մի փոքրաւորի վրայ այս ինչ կամ այն ինչ պարտքն է դնում կատարելու, ինքն ևս նրան իրաւունքները ճանաչելու պարտական է. վասն զի պարտք և իրաւունք իրարից են ծընուում և ամբանում են փոխարինեալ:

Ուստի այս Հրահանգիչ միաբանութիւնը ևս յանձնառու լինելով յառաջ բերելու և պահպանելու այն դաստիարակներն ու ուսուցիչներն, որ իր միաբանութեան մէջ պիտի առնու իրանց մի պաշտօն խոստանալով, իրաւունք է, որ այս խոստումնաքն երկու կողմից լինի, և թէ միաբանութիւնը թէ անդամներն իրանց պտուղը քաղեն, առաջինն՝ իրա խնամոց փոխարէն, երկրորդն՝ իրա պարտուց: Այս միաբանութեան և իր անդամոց փոխադարձ խոստումներից ի հարկէ յառաջ կուգայ մի տեսակ իրաւագատութիւն միաբանութեան համար իր անդամոց վրայ, այսինքն իրաւունք դատաստանաւ դատելու իր

անդամներն , երբ իրանց պարտքերն ըստ օրինաց և ըստ կանոնաց կատարելու անկոյթ և անհոգ կլինին . վանորոյ միաբանութեան ներքին կարգադրութիւնը պատշաճաւոր սահմանադրութեամբ պէտք է լինի :

Թողնէք մենք այս սահմանադրական օրէնքները և կանոնները մի օրէնսդրի , որ նա հաստատէ նրանց զործադրութիւնը և հանդամանքները . բայց ասե՛նք , որ անպատճառ պէտք է , որ այս սահմանադրութիւնը լինի . վասն զի առանց նրան ամէն բան ի գուր կլինի և մի միաբանութեան յառաջադիմութիւնն իրա սահմանադրութենից է կախեալ :

Այսպէս երբ օրէնք , իրաւունք , պարտք արդարութեամբ հաստատուած կանոնաւորուած կլինին , ամենապինդ հանդոց կլինին նաև մի միաբանութեան անդամները միմեանց հետ կապելու : Ի հարկէ սահմանադիր օրէնսդիրը մեծ աչալըջութեամբ փոյթ պէտք է անէ թէ հոգեւորականին և թէ աշխարհականին վիճակը ըստ եկեղեցականին և քաղաքականին յարմար և հեշտ անել . հարկ չէ , որ եկեղեցւոյ մի պաշտօնեայ այս միաբանութեան անդամ լինելով , դադարի եկեղեցական պաշտօնից . և մի աշխարհական՝ իր քաղաքական պարտքերից :

Երբ հրահանդիչ միաբանութիւնն այս օրինօք և այս պայմանաւ կհաստատուի , մի այլ ևս խնդիր կմնայ լուծելու , թէ ի՞նչպէս պէտք է կառավարուի . ի հարկէ , խորհիւնք ուրեմն այս Հրահանդիչ միաբանութեան վարչութեան ձեին վրայ , բայց նաև դարձնենք մեր ուշադրութիւնն երկու դիսաւոր հանգամանաց վրայ , որոնց պատահում ենք . առաջինն ու ամենամեծն է Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ որդւոց բուն բարոյական օգուտը , երկրորդը՝ այս հրահանդիչ միաբանութեան նիւթական օգուտը կամ տնօրինական և դրամական միջոցն , որոյ վրայ է մեր խօսքը և որնոր կմնայ մեզ առաջնոյն հետ միաբանելով հաստատել : Միթէ՞ չենք կարող համարձակիլ ասելու ամենամեծ վստահութեամբ , թէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնէից սկզբանէ անսփ ցոյց

տուած բարերար և ողորմած խնամոց նայելով եկեղեցեաց և վանորէից պայծառութեան մասին, որոնք ամենամեծ նպաստ են եղել անցեալ ժամանակներումս մեր բարոյականութեան պահպանութեան, թէ նոյն հոգւոյ աղնուականութիւնը, վեհանձնութիւնը և առաքինութիւնը չեն ցոյց տալ, երբ կճանաչեն նաև մի այսպիսի ձեռնարկութեան մեծամեծ օգուտները մեր Հայոց աշխարհիս ընդհանուր որդւոց ապագայ բարոյականութեան պահպանութեան համար :

Ոչ երբէք • պիտի աւեն մեզ մեր եղբայրներից ոմանք, կարելի է նաև մեծ մասը վասն զի իրանք ոչ միայն կարծում են այլ և պնդում են, ասելով թէ, մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք բնաւ ամենեւին չճանաչելով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն և Հայոց աշխարհիս որդւոց բուն օգուտը, երբէք կարող չեն իրանց անմիջական ձեռնարկութեամբ ամենափոքր օգուտն անգամ անել նրանց • մենք այս կարծիքը չէ թէ միայն չենք ընդունում, այլև մերժում ենք • բայց այս ևս խստովանում ենք, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնեայք իրանց ներկայ վիճակով, որուն մէջ ընկղմած են գրունուում այժմ, անտարակոյս և ոչ մի ամենափոքր սփոփանքն անգամ չեն կարող անել մեզ, Հայոց աշխարհիս որդւոցս : (1)

(1) Այս մեր դանդաղ բոլորովին անհիմն և անտեղի է երևում մեզ • Երբ մենք որդիքս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ միաբանեցանք մեր մէջ մի քանի քահանայացւոնք կրթելու և հրահանգելու և արժանի անելու քահանայական օժման և մի եպիսկոպոս մերժեց նրան ձեռնադրել, ոչ երբէք • վասն զի «լատ վկայութեան ժողովրդեան և սնձին իւրոյ», օրէնքը մեզ ամենիս յայտնի է : Ուրեմն եթէ մենք մեր եկեղեցւոյն արժանատւոր և հարադատ որդիք ենք, փոխանակ մեր նկատման ամէն տեսակ բարեկեցութեան ամէն հնար, ամէն միջոց դորձ հնելու, մի փոքր ջան և փոյթ անենք մեր եկեղեցւոյն պաշտօնէից Վիճակը բարեկարգելու և այն տատիճանին հասցնելու, որ մեր բարոյականութիւնն ուղղելու կարող լինին և ոչ թէ ըստ օրինակին մեր պապականացեալ եղբարց, որոնք իրանց պապականասպառ պատճառներից մի քանիսն յառաջ էին բերում, ասելով թէ • մենք Հայքս ժամկոչները քահանայ և միտեմքները վարդապետ ենք ձեռնադրում և եկեղեցւոյ մէջ ծաղապատիկ կամ չռքելով ենք նստում փոխանակ աթոռներու կամ նստարաններու վրայ բաղմելու և այլ այսպիսի բոլորական-դայական գրուներից ծնած փուճ ու մուճ բաներ • բայց այժմ իրանք ևս լատ ի-

Բայց քաջ գիտենանք, որ մեր փրկութեան համար ամենահարկաւոր է մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնէից բարոյական ազդեցութեան ընդարձակութիւնը մեր ազգային և հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան հաստատման մասին, ինչպէս նաև հոգեւորական իշխանութեան ներդրածութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վարդապետութեանց ծաւալման մասին. և մենք ևս երբ ասացինք, թէ Հայոց աշխարհիս որդւոց ազգային և հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութիւնը պէտք է եկեղեցւոյն գլխաւոր պաշտօնէից անմիջական մատակարարութեամբ լինի, ասել ուղեցինք, թէ ազգային և հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութեան վարչութիւնը վարելու Հրահանգիչ միաբանութեան պաշտպանութիւնը և երաշխաւորութիւնը նրանց ձեռումը լինի և սրանք պէտք է լինին անպատճառ նրանց ձեռումը :

Բայց ինչ եղանակաւ մեր եկեղեցւոյն պաշտօնեայք պիտի

մանում են, որ մեր միաւրիւ և ներդրամիւ քահանայք ըստ նախապատիւ են իրանց փառամոլ, իշխողամոլ, քափուռ և աններող. լուսաւորեալ հայրերից, որոնք կերպասեայ և բեհեղեայ հաղուտներով հաղուած և զուղուած, մօրուքներն և մաղերն ամենանորը աշխատանքով ձևաւորուած, զլուիններն բարակ սև քողով ծածկուած, ձեռներն մաշկեղէն սև ձեռնոցներով և ոտքերն լուսափայլ մոսճակներով պահպանած, երբեմն՝ մօրուքաւոր, երբեմն անմօրուք, երբեմն ծալուեալ և երբեմն ալլակերպեալ իբրև տղաբարձական ցոյցը ձեռներին տանից տուն, փողոցից փողոց ման են դալի. միշտ տաճկերէն, քաջ իտալերէն և զուն ուրեք հայերէն խօսելով. ոչ. սիրելեան եզրարքս, եթէ մեր հոգեւորականք ըստ օրինակին պապական վարդապետաց պիտի լուծաւորուին մեր վրայ իշխելու և տիրելու և մեր անուան և սրտաւոյն նախապէս քով ալլալը քաղաքական չնչին ժառանգ ետեից ընկնին, մեր տունը տեղը կքանդուի. ոչ ազգութիւն, ոչ եկեղեցի կունենանք և ոչ միասիրտ և միահոգի հայր և որդի կլինինք. բնաւ կերպասեայ հաղուտ, բնաւ Եւրոպական խոյր, բնաւ արծաթաբուն կամ ոսկերուն դաւադան և ինչ որ Եւրոպական զեղխութեան հոտն են փչում. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտօնեայն ինչպէս Հայոց աշխարհումը պարզ, համեառ և մաքուր հաղուտով է, նոյնպէս աշխարհիս չորս կողմը պէտք է լինի. ինչպէս մեր Սրբազան Հայրապետին առաջը ներկայանում է, նոյնպէս և արքունականաց առաջ պէտք է ներկայանայ: Երբ մեր հոգեւորականք իստ օրինակին մեր նախնի սուրբ հարց քրիստոնէական առաքինութեամբ լուսաւորելով իրանց հոգեւորական և քաղաքական պաշտօնը կվարեն, այն ժամանակ մեր ամենուն աչքին լոյս. գիտենանք, որ մենք Հայոց աշխարհիս որդիքս հսկայաքայլ յառաջադիմութիւն ենք սրել:

վարեն այս վարչութիւնը • կարծենք թէ արդէն ցոյց տուինք անել և անվախճան լինիլը հաստատուած հասարակ ճանապարհաւ և անհրաժեշտ պէտք լինիլը մի մասնաւոր Հրահանգիչ միաբանութեան վարչութիւնը միմիայն ազգային և հոգևոր հրապարակական դատարարակութեան համար • հապա ինչպէս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտօնեայք պիտի պաշտպանեն այս Հրահանգիչ միաբանութեան վարչութիւնը • միթէ՞ մի անձի պիտի յանձնեն նրա մի քանի օգնականներ տալով, կամ թէ ինչպէս :

Ահա մի այլ ևս մեծ խնդիր ամենակարևոր պարզաբանելու : Արդէն մտադրութեամբ նկատել ենք Հռովմէական եկեղեցւոյն պաշտօնեաներից կազմուած Հրահանգիչ միաբանութեանց վարչութեան մէջ պապական քաղաքականութեան դրոշմը , որ մեծ խնամքով մի այնպիսի անհիմն և թերահատար դատարարակութիւն տալ է իրանց ժողովրդեան , որ միշտ իրանք զօրաւոր լինին իրանց կամաց գործադրութեան համար և ժողովուրդք տկար՝ նրանց հրամանաց հնազանդելու , բայց մերումն այնպէս չէ : ոչ Հայաստանեայց Եկեղեցին և ոչ իրա պաշտօնեայք այնպիսի դրոշմաւոր քաղաքականութիւն ունին : Անկարելի և անհնարին է ըստ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն օրինաց և կանոնաց , որ մի իշխողական վարչութիւն կեդրոնանայ անփոփոխ մի անձի ձեռումը տիրօրէն , արձակ և անկախ որ և իցէ խորհրդակցութենից և հակասութենից , և լինի տիրական և իր կամաց մէջ ապաստան : Ընդ հակառակը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն հոգին ամենևին չի պահանջում իր պաշտօնեաներից , որ իր որդիքը և նրան որդւոց սերունդը գերի և ստրուկ լինին իրանց • բնաւ ամենափոքր ահն ու վախը չունի իր որդւոց հոգւոց զգաց-

Անցեալ դարուն վերջերը մի Գաղղիացի ճանապարհորդ , որ իր ժամանակին առաջին բարոյախօսն է իր ազգին մէջ , Հնդկաստան պատահելով մեր վարդապետաց , նրանց հազուադէպ պարզութեան , շարժումաց համեմատութեան և պատկառելի կերպարանաց վրայ մեծ դրամանօք է խօսում :

մանց զարգացմանից և մտաց բնական յառաջադիմութենից : Իր պաշտօնեաներից միմիայն պահաջածն է ամէն տեղ , ուր որ Հայոց աշխարհիս որդիքը գնալեւ հաստատուել են , Հայաստանայց Եկեղեցին նրանց մէջ պայծառանայ , իրա վարտապետութիւնները և արարողութիւնները ամուր պահպանուին , իրան որդւոց դաստիարակութիւնը միանգամայն ազգային և հոգւոր , բարոյական և քաղաքական լինի , Հայկական զըպութիւնք և զխտութիւնք ծաղկին , ծաւալին և մանաւանդ իրա հիմնադիր սուրբ առաքելոց և սուրբ հարց հաւատը դաստիարակութեամբ Հայոց աշխարհիս որդւոց հոգւոյն և մտաց մէջ զրոշմուելով , մի այնպիսի տոկուն և ամուր թումբ լինի , որ թէ Եւրոպական ճոխ բարուց յորդութեանց դէմ դնելու կարող լինի , և թէ այլեայլ աղանդածաւալ և կրօնածաւալ կողմնապետաց մեր վրայ բաց արած որկորին որս չլինի : Ի հարկ է անշուշտ մի այսպիսի սուրբ և ազնիւ , օրինաւոր և բնական պահանջմունք միանգամայն մեր Հայոց աշխարհիս ընդհանուր որդւոցս է , և պէտք է լինի անպատճառ : Ուստի ըստ մեզ ոչինչ չենք նշմարում , որ ազգային և հոգւոր հրապարակական դաստիարակութիւնն ի գործ չդրուի աշխարհիս որդւոց մէջ մեր եկեղեցւոյն պաշտօնեաներից կազմուած մի Հրահանգիչ միաբանութեան ձեռամբ :

Ուրեմն կարող ենք համարձակաբար քննել , թէ ո՞ր վարչութեան եղանակը յարեւարտոշած կլինի այս Հրահանգիչ միաբանութեան . վասն զի ոչինչ չենք նկատում , որ արդելք լինի նրա հաստատութեան և յառաջադիմութեան :

Այլ ևս կրկնում ենք մի կարեւորագոյն պայմանն այս հոգւոր Հրահանգիչ միաբանութեան . վասն զի նրա ճշմարիտ իրաւացի և կարեւոր լինիլն այլեայլ մասամբ տեսնում ենք : Այս Հրահանգիչ միաբանութեան անգամբ հարկ է , որ իրանց արտաքին և ստորին իշխողութենից անկախ և ընդհանրապէս Հայոց աշխարհիս որդիքներից յարգուած լինիլը զգան : Որ և իցէ մի միաբանական վարչութիւն , որ իրա ստորադասեալ-

քըն իրանից շատ հեռի է դասում, մի այնպիսի հարուած է տալիս իրա բարոյական հաւասարութեան, որ բացի սպանելուց և ջնջելուց իր միութեան հոգին, փնտալար է լինում իր վարչութեան ներգործութեանց և միաբանութեան բարոյական ազդեցութեան : Ուստի այս Հրահանգիչ միաբանութեան վարչութիւնը պարտական է իր ստորադասելոց աւելի վստահութիւն քան թէ զգուշութիւն, աւելի յարգանք՝ քան թէ վարանք յոյց տալ . ոչ փարթամութեան հաճոյք, ոչ շնորհաց յաջողութիւնք պէտք է ունենայ, այլ պատուել ու յարգել իրան օրինաց և կանոնաց ներքեւ եղող ուսեալ և կրթեալ մարդիկը և յարգանքը և պատուով խրախուսել նրանց աշխատանքը և ազնուացնել նրանց վիճակը, արդար և զգօն վճռով նրանց վերաբերելի իրաց կարեւորութիւն տալ, նրանց թէ բարոյական և թէ նիւթական շահն ու օգուտը հաստատուն և օրինաւոր երաշխաւորութեամբ ապահովացնել, երբէք նրանց նուիրական ծառայութիւնը ոչ թեթեւութեամբ քննել, ոչ ապեւրակտութեամբ մոռանալ և ոչ կամակորութեամբ չճանաչել :

Արդ սրանք են, որ կատարելապէս չէ կարելի ձեռք բերել, եթէ Հրահանգիչ միաբանութեան վարչութիւնը մի անձի ձեռք յանձնուի . վասն զի զրեա թէ, ինչպէս լինում է միշտ, ստիպւում է այն անձը իրա պաշտօնին բարձրութենից դըպրութեանց և գիտութեանց տեղեկութիւններից զուրկ մնալ, կամ թէ միանգամ որ այս բարձր պաշտօնիս է հասնում, բոլորովին անպիտան է համարում նրանք, և իրա պաշտօնին ամենաբարձրութիւնը նեղացնում և տկարացնում է շատ անգամ իր համեստ ստորադասեալքը . իր որոշումներն ու վեճիւնները յաճախ փոփոխակի և երբեմն թեթեւ և ինքնածին են լինում . աւելի պարզը, բանասարկութիւնը նրա մօտ դիւրաւ սպրդելով ամէն տեսակ անպատեհութիւն և ապօրինաւորութիւն գործ է դնում և քափական փորձեր է անում իրանից հեռացնելու իր ստորադասեալները, նրանց նիւթական և բարոյական ապահովութիւնը նուազեցնելով, որն որ իրանց

վիճակը պիտի երաշխաւորէին և պաշտպանէին , և այսպէս խեղճ ստորադասելոյ անձնական արժանաւորութիւնը , ազգային և հոգեւոր գղացմունքը և այն ապահովութիւնը և վրասահութիւնը և ջերմեռանդ հոգին , որ պէտք էին ունենալ իրանց միաբանութեան վրայ , տկարանում , նուազում և ջրնջում եւն :

Ուրեմն թէ կարեւոր և թէ շահաւոր է, որ Հրահանգիչ միաբանութեան վարչութիւնը չէ թէ մի մեծաւորի ձեռին լինի , այլ մի խորհրդական աստեղի . և այս խորհրդական աստեանը բաղկացեալ լինի գէթ մեծ մասամբ այն ընտրեալ անձինքներէլոյ , որ նոյն իսկ միաբանութեան ծոցից են . վասն զի իրանք աւելի մերձ լինելով միաբանութեան անդամոց , նրանց հետ աւելի սեղմ մտերմական հաւասարութեամբ կվարուին , և այս մտերմութիւնն ամենեւին իրանց անձնական արժանաւորութեան մի նախադասութիւնն լինում : Այն արժանաւորութիւնը , որ մի վարչութեան օրինաւոր վարման ընթացքից յառաջ կուգայ , աւելի զօրեղ և ազդու կլինի քան թէ այն արժանաւորութիւնը , որ մի պաշտօնի բարձրութենից և պերճութենից է կախեալ . ի՞նչ հարկ է , որ մի ստորադասելոյն անձնական արժանաւորութիւնը և ակնուակնութիւնը ջնջուի և ոչնչանայ մի մեծաւորի փոխ առած իշխողական ճշմարտութենից : Բայց մի խորհրդական աստեղի որոշմանց ընտրողութիւնը և վճռոց արդարութիւնը ապահով կլինին . վասն զի բանասարկութիւնը և քափսութիւնը , խաբանքն ու պատրանքը շատ աւելի դժուարաւ կմերձենան ծանրաբարոյ մարդկանց ժողովոյն , քան թէ ինքնօրէն իշխանութեան տէր անձին . վասն զի մի ժողովու իւրաքանչիւր անդամ երբէք կարող չի լինում իր կարծեաց ներգործութիւնն ազդու անել , բայց միայն իր հանձնարոյն զօրութեամբ , և միևնոյն ժամանակ անձինքը դատելու վճիռները տալու և իրենն ուղղելու պարտական լինելով , կլուսաւորուի միոյն վրայ միւսոյն ձեռամբ . երբէք ըստ դիպաց ընդհանուր վճիռներ և հրամաններ չէ կարող տալ ,

մինչև որ նրանց ներգործութիւնը իրանց գործադրութեան մէջ չճանաչէ: Աւերջապէս մի խորհրդական ատենի վարչութիւնը աւելի օրինաւոր և զոհացուցիչ կլինի իր ըստորադասելոց, քան թէ մի մեծաւորի պերճական և ճոխական իշխողութիւնը և ինքնակամ վարչութիւնը: Ահա չունենանք, որ մի այսպիսի վարչութիւն զօրութիւն չունենայ թէ ազգային և հոգեւոր հրապարակական դատաւարակութիւնը վարելու Հրահանգիչ միաբանութեան և թէ մեր Հայոց աշխարհիս ընդհանուր որդւոց վրայ ընդհակառակը շատ աւելի կունենայ քան թէ մի մարդ այսօր մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց մէջ նոյն զօրութիւնը չէ կարող ունենալ: Թէպէտ որ և իցէ խելքով բարքով և կարողութեամբ լինի: Իսկ այժմեան մեր մէջ եղած այլևայլ կողմնակալ բռնութիւններն իրանց աստ և անդ ունեցած գործակալաց ձեռամբ ամէն բան տակն ու վրայ են անում որ և իցէ ընդդիմակալութիւնները կործանելով, թէպէտ և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն օրէնքները ոչ երբէք չեն նպաստաւորում և չեն ներում մի այսպիսի զօրութիւն. բայց մի խորհրդական ատենի անդամք շատ քիչ անգամ են թակայ լինելով բանասեր կութեանց և քսութեանց, այնպիսի ինքնակամ բռնութիւններ վարելու հարկին մէջ չեն գործուում: Վասն զի միմեանց տուած իրանց թիկունքը և հաւասար պատասխանատուութեամբ ապահովուած, երբէք երկչոտ չեն լինում և վարանման մէջ չեն տատանում իրանց պարտքերն օրինաւոր և ազատօրէն կերպով վարելու:

Ի վերջոյ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բարձրագոյն պաշտօնէից և գլխաւորապէս մեր Սրբազան Հայրապետին է վերաբերում ազգային և հոգեւոր հրապարակական պայմանաց և ստատիճանաց օրինական մատենին և մի ընդհանուր Հրահանգիչ միաբանութեան վարչութիւնը վարելու: Խորհրդական ատենին սահմանադրութեան հաստատման վճիռը տալու անձինքն ու իրերը նշանակելու: Եւ այսպէս ազգային և հոգեւոր հրապարակական դատաւարակութիւնը, Հրահանգիչ հոգեւոր միաբա-

նութիւնը և նրա վարչութիւնը վարող Խորհրդական Ատեանը կլինի ըստ ինքեան մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն և նրա բարձրագոյն պաշտօնէից ձեռամբ, և մեք Հայոց աշխարհիս որդիքս մի օրինաւոր և հաստատուն ազգային և հոգւոր հրապարակական դաստիարակութիւն և մի ակնածելի և պատկառելի Հրահանգիչ միաբանութիւն կունենանք այս նութիւն և ամենակարեւոր պաշտօնս կատարելու :

ՎԵՐՁԱՐԱՆ

Ահա ուշիմ ըթերցող այս երեք մասին մէջ մի ըստ միով դասակարգելով բովանդակեցինք համառօտաբար նախ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն պաշտօնէից պարտք լինիլ մեզ Հայոց աշխարհիս որդւոցս ազգային և հոգւոր դաստիարակութիւն մատակարարել, երկրորդ՝ հրապարակական դաստիարակութեան աստիճաններն ու սկզբունքները, երրորդ՝ մեր ազգային և հոգւոր դաստիարակութեան բուն աղբիւրը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վարդապետութենից, մեր սուրբ հարց հաստատած օրէնքներից և կանոններից և մեր նախնեաց քաղաքական և եկեղեցական գրականութենից լինիլ, չորրորդ՝ մեր այժմեան հրապարակական դաստիարակութեան թերութիւններն ու անբաւականութիւնը մեզ համար, հինգերորդ՝ ազգային հոգւոր հրապարակական դաստիարակութեան անհրաժեշտ պէտք լինիլ հոգւորականներից կազմուած և հաստատուած մի Հրահանգիչ հոգւոր միաբանութեան ձեռամբ մատակարարուիլ և անօրինուիլ պաշտանութեամբ և երաշխաւորութեամբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն բարձրագոյն պաշտօնէից և այլն : Սրանք են ըստ մեզ, այն ըսկզբնական հիմունքներն, որոնց վրայ պարտական ենք վերահաստատել և վերանորոգել մեր ազգային և հոգւոր հրապարակական դաստիարակութիւնը: Կարելի էր շատ աւելի ընդարձաբար խօսիլ սրանց վրայ և ամէն մէկ առարկային վրայ երկարօրէն ճառել: Բայց սիրելի մեզ սկզբանց վրայ միայն մը

նայ: Սկզբունքն են, որ պէտք է գիտենանք, եթէ ընդունուին, առարկայք իրանք իրանց կյաջորդեն. եթէ չընդունուին, ի՞նչ բանի կճառայէ երկայն բարակ խօսիլը: Սակայն փափազելի է անշուշտ ամէն հայրենասէր անձանց, որ մի այսպիսի ազգային և հոգեւոր հրապարակական դաստիարակութիւն և մի Հրահանգիչ հոգեւոր միաբանութիւն հաստատուի և որուն ձեռամբ մեր Հայոց աշխարհիս հոգեւէր որդւոցս ցաւերն ու ախտերը այս միսիթարիչ և սխալիչ դեղերով դարմանուի: Ըստ մեզ սրա համար միմիայն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն բարձրագոյն պաշտօնէից խմատութիւնը պէտք է. անշուշտ Հայոց աշխարհիս որդւոց մէջ ևս աստ և անդ բաւական իմաստուն մարդիկ կգտնուին և պատրաստ են իրանց հոգեւոր հարց հաճութիւնը կատարել և իրանց եղբարց ձեռից բռնելով մոլթ և խոր վերապից հանել, որուն մէջ գլորուել ընկղմել են:

Այս հետեւեալքն են Եւրոպական ազգաց մէջ դաստիարակական զիտութեան մէջ երևելի եղող անձինքն և իրանց զբոլածները դաստիարակութեան այլեայլ մասանց վրայ. հնոց մէջ՝ Քաբիոս Քինկղիտիանոս, Յաղադս Դաստիարակութեան Ճարտարախօսի Պլուտարղոս, Յաղադս Դաստիարակութեան և այլն. 15-րդ դարումը Պիոս Բ. Հռովմայ Պապի, 16-րդ դարումը, Էրազմոս Աստուածաբանի, Սադուլէ Կարտինայի և Մոնդէյն Իմաստասիրի գրուածները, 17-րդ դարումը՝ Ֆենեղոն, Յաղադս Դաստիարակութեան Աղջկանց, որուն երկու թարգմանութիւնն ունինք. Լոք, խորհրդածութիւն դաստիարակութեան վրայ. 18-րդ դարումը՝ Բոլէն, Ճառ Յաղադս Ուսմանց. Ռուսթսո, Յաղադս Դաստիարակութեան. Բադրդով, Յաղադս Դաստիարակութեան Իշխանազանց. Բէստալոցցի, Այլեայլ Գործ Յաղադս Դաստիարակութեան. ներկայ դարումն՝ Նիեմեյրը, Ըսկըզունը Կրթութեան և Ուսման, Պառօ, Բարոյական Ուղղութիւն Վարժապետաց. Մէտէր, Նախնական կրթութեան և Ուսման Ուսուցչաց վրայ. Շուարց, Յաղադս Մանկավար-

ժուլթեան • Գրից Դաստիարակութեան Կատարեալ Պայմանաց և Կարգաց վրայ , հանդերձ Մանկավարժութեան Պատմութեամբ • Ժերանդօ , Յաղագս Բարոյական Կատարելութեան • Խուլերու և Մունջերու Դաստիարակութեան վրայ • Հրահանգ Կանոնաւոր Ուսմանց Նախակրթական Ուսուցչաց • Էմէ Մարդէն , Յաղագս Դաստիարակութեան Տանտիկնանց • Թէրի , Դաստիարակութիւն Աղջկանց , Խորհուրդք Մարց և Աղջկանց , Թուղթ Յաղագս Վարժապետութեան • Սէն Մարք Ժիրարդէն , Յաղագս Աւարտական Ուսմանցի Գերմանիա • Տիերշ , Յաղագս Հրապարակական Դաստիարակութեան Արևմտեան Եւրոպիոյ Ազգաց մէջ • Էմիլ Ժէրարդէն , Նախնական Դաստիարակութիւն ի Գաղղիա • Տիկնայք • Տիկին Նեքէր Դը Սօսիւր Յաղագս Յառաջնութեաց Դաստիարակութեան, Ուսումն Կենաց • Տիկին Կիզօ , Մի մօր Օրագիրը Որդին , Աշակերտը , Ընտանիքը , և Առանին Դաստիարակութեան վրայ • (սրանք ընտիր գործքեր են) : Տիկին Ժանլի , Թուղթ Յաղագս Դաստիարակութեան • Տիկին Րէմիւզա , Դաստիարակութիւն Կանանց • Տիկին Դաստիւ , Մայրական Դաստիարակութիւն • Օրիորդք • Օրիորդ Ռօլան , Նախնական Դաստիարակութեան համար Կանոնաւոր Հրահանգ Վարժապետութեան • Օրիորդ Դըլա Ժոլէ , Դաստիարակութիւն Կանանց • և Իւլեադ Տրէմատէօր , Օրիորդին դեռահաս պատանեկաց և աղջկանց համար այլեայլ դրուածները և այլն :

Արդ՝ մենք մեծ զգուշութեամբ , փշալից և թփալից ծառերից պտուղ կամ ծաղիկ քաղելու նման , դաստիարակական գիտութեան մէջ այս երևելի եղող անձանց դրուածներից , ինչ որ համաձայն կդատենք մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն վարդապետութեանց , և ինչ որ յարեալատաճ կդտանենք մեր Հայոց աշխարհիս որդւոց վարուց և բարուց , պարզօրէն թարգմանելով ի լոյս կրնձայենք մեր ամսագրոյն միջոցաւ մեր սիրելի ընթերցողաց , հրաւիրելով նաև մեր գրքագէտ եղբարքը որ իրանց աշխատանքը նուիրելով մեզ , իրանք

ևս գործակից լինին մեզ, Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն որդւոցս այս ամենակարեւոր կարօտութիւնը լրացնելու:

Ասացինք, որ մեր Եկեղեցւոյն վարդապետութեան համաձայն և մեր վարուց և բարուց յարեալատշաճք քաղելով:

Այս այս ընտրութիւնը պարտական ենք անել մենք Հայքը, թէպէտ և բարոյականութիւնը մի և անվտիտէ մարդկային ազգին համար. բայց այս յայտնի է՝ որ Եւրոպոյոց դատաւարակութիւններն իրանց խորհուրդներն ու կարծիքներն իրանց ժողովրդեան ընկերական վիճակին համար գրելու ժամանակ, ամենեւին մտքերիցը չեն անց կացուցել, թէ արդեօք իրանց հրահանգներն Ասիական ազգաց կամ Հայոց աշխարհիս որդւոց յարմար կլինին թէ, ոչ (1). և ինչպէս երևում է ակներև իրանց մէջ նաև դարուց դար դատաւարակական զիտութիւնը շատ մեծ յառաջադիմութիւն է արել. նախնի և արդեան ժամանակիս դատաւարակութիւնը շատ տարբերում է իրարից, ինչպէս նաև անցեալ դարուներ ներկայ դարուս դատաւարակութենից. բայց սրանից ո՞վ չգիտէ Եւրոպոյումը այլևայլ կառավարութեանց՝ հոգին. պապականաց, բողոքականաց և իմաստասիրաց խորհուրդներն ու կարծիքները, թէ ըսկզբմամբ և թէ գործադրութեամբ միմեանց հետ համաձայն չեն. ուստի մենք պարտական ենք ամբողջ մարդկային ազգին Աստուածային դատաւարակ Յիսուսի Քրիստոսի աւետարանին անարատ և անսպառ սիրոյ աղբիւրից բղձած սկզբանց վրայ հիմնուած դատաւարակութեան խորհուրդները ընտրելով ընդունել:

Մ. Աղարեկեան

(1) Ինչպէս վերոյիշեալ երևելի դատաւարակաւորաց մինը ասում է, բնական և առանկն դատաւարակութեան վրայ հրահանգներ տալիս: «Բայց ես, իմ աշակերտս Եւրոպոյի չքմութեան առ այն, որպէս զի նրան Ասիայի անեմ», նոյնպէս և մենք կտանք, ոչ տք չէ, բլ այնպէս դատաւարակներ մեր Հայոց աշխարհիս որդիքը, որ Գաղղիացի, Գերմանացի, կամ այլ որեւիցէ ազգ անենք. այլ Հայոց աշխարհիս և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բուն որդիք և իրրե բուն քրիստոնէայ, բարեկամ մարդկային ազգի:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԿԱՆԱՑՔԸ

Մեր « Հայոց Աշխարհին Կռնկան » Փետրուարի ամսատետրակի մէջ ընծայեցինք մեր Հայերին մի գրուածք , որպէս համառօտ նկարագիր հինգերորդ դարու մեր նախնեաց յաւերժական սկսադործութեանց : Այս գրուածքի մի նպատակն էլ այն էր , որ մի ազգային գործողութեան ճաշակ տանք ժողովուրդին և եթէ այսուհետև նոյն մեր նախնիքների վրայ զանազան ժամանակներում աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ մատակարարուին՝ լինի հասկանալի ամէն մարդու համար և պաշտօններ : Մեր ասելը էնդուր վրայ է , որ շատ համառօտ էր նոյն գրուածքը , պատմաբանական ընթացքին մի առանձին ձև տուած : Այս բանը դուրէ շատերը նշմարել են և կարող են նշմարել . բայց յայտնապէս ասումենք , որ նրանով չենք բաւականացել և տակաւին շատ բաներ ունինք զրելու հինգերորդ դարու մեր Հայերի վերայ : Մեզ համար շատ արժանայիշատակ դար է հինգերորդ դարը : Նա անմահացած է մեր Հայերի անունով և քրիստոնէական եռանդով : Նրանում ծագել և պտուղ է տուել մեր ազգի կենաց ծառը : Նրանում երևացել է մեր ազգի նշանակութիւնը և արժանաւորութիւնը և նրանով կարող ենք ճանաչել և պատուել մեր զլուխը : Առանց հեռաւոր մտածութեանց պարզ տեսնում ենք , որ այն դարումը մի ճշմարիտ լուսաւորութիւն և կատարեալ քրիստոնէութիւն են ունեցել մեր ազգի թէ մարդիկը և թէ կանայքը : Նրանց հոգին կըթուած է եղել մի ամենամեծ ուսումով , այն ուսումով , որոյ համար այնքան դանձեր , այնքան աշխատութիւններ և ջանքեր են դործ դրուում ամէն ազգերի և ամէն տէրութեանց մէջ . այն ուսումով , որ մարդոյ գործունէութեան վախճանական նպատակն է և որոյ հարկաւորութիւնը դպացել է և զգում է բովանդակ մարդկութիւնը , և ո՞րն է այս ամենամեծ ուսումն , որով սննդուած են եղել մեր Հայերը . — սա է

ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը , բարոյական ազնուագործութիւնը և սիրով միաբանութիւնը : Մեր հինգերորդ դարու նախնիքները , մանուկից սկսած մինչև դաւաղանք ձեռքին ծերը , մատաղահաս օրիորդից սկսած մինչև բազմաթիւ տարիների տակ կռացած պառաւր մենդուած , զարգացած և հասունացած են եղել այս ամենամեծ ուսման մէջ : Այս դուք կարող էիք տեսնել նրանց արարմանց և նահատակութեանց մէջ : Մի մարդ եթէ չէ համոզուած քրիստոնէութեան մէջ , եթէ հոգւով չէ ըմբռնած ազգի սէրը և միութիւնը , ոչ մի ժամանակ իրան զլուխն մահու չի տալ նրանց համար : Եթէ զոհել են մեր Հայերը իրանց զլուխը իրանց ազգի և եկեղեցւոյ համար , ուրեմն կասկածանք չկայ , որ շատ լաւ հասկացել են թէ ի՞նչ են անում : Նրանք հայրենասիրութեան և աստուածսիրութեան կաթն ծծել են իրանց մայրական կաթնի հետ և դործով ապացուցել են այս ամէնը : Բայց մենք ասացինք , որ շատ համառօտ էր դուրս բերած առաջին մեր գրուածքը : Հինգերորդ դարու մեր նախնեաց ամէն միևի կեանքն անգամ հարցասիրական է , գեղեցիկ է , օրինակելու է և նմանելու : Թող թէ բոլորինը միանդամայն : Նրանց ամէն միւր ամբողջել է իրան լայնածաւալ հոգւոյ մէջ իրան ամբողջ ազգը և Աստուծոյ անբովանդակելի սէրը : Նրանց հասկացողութիւնները , նրանց արածները , նրանց կեանքը որչափ քննենք և զննենք , այնչափ նորանոր գեղեցիկութիւններ կգտնենք մեզ համար : Որչափ նրանց կեանքը վսեմ և գեղեցիկ է եղել , այնքան ևս նրանց պատմարանը և իրան պատմութիւնը : Մեր ազգի ամբողջ պատմութեան ոչ մէկ տեղը այնչափ սիրելի , այնչափ օրինակելու և այնչափ օգտակար չէ կարող լինիլ մեզ համար , որչափ հինգերորդ դարու մեր նախնեաց պատմութիւնը և արարմունքը : Մեր ազգային պատմութեան ուրիշ տեղերումը համարեալ թէ մեծ մասն գրուած է ոչ թէ ազգի կեանքն , այլ թագաւորների և մի քանի անհատների . բայց հինգերորդ դարու մեր պատմ-

մութեան մէջ զբուած և նկարուած է ժողովրդի կեանքն, կամ աւելի լաւ ասել, ազգի կեանքն և այս է մեզ համար ահա շատ հարկաւոր: Մենք Թադաւորի կարօտութիւն չունինք, բայց մի լաւ ազգութեան, մի համաշունչ և միաբան ժողովրդականութեան և մի ազգային լուսաւորութեան կարօտութիւն շատ ունինք, և այնչափ մեծ է այս կարօտութիւնը, որ ասել չէ կարելի: Ուրեմն մեր կեանքին օրինակ կարող է լինիլ ժողովրդեան կեանքը և այն ժողովրդեան, որ մեր արիւնն և մեր նախահայրն է եղել, մեր քրիստոնէութեան և ազգութեան պաշտպանողն է եղել և մեր Հայ ազգայնութեան աւանդապահն, և որն է այս ժողովուրդը. ամէն իմացող կը պատասխանէ թէ՛ հինգերորդ դարու մեր նախնիքը: Մեր ամէն մէկիս համար օրինակ են նրանք: Այժմեան իշխաններն և իշխանազունքը կարող են հայրենասիրութիւն և աստուածասիրութիւն սովորիլ այն ժամանակի նախարարներիցը, հասարակ ժողովուրդը՝ հասարակ ժողովրդիցը, հոգեւորականները՝ հոգեւորականներիցը, կանայքը՝ կանանցիցը. եթէ սրբալուեն մի քանիսը Աստակիցը և ուրացած էրէցներիցը օրինակ առնուլ, փոյթ չէ, ապադայն չի մոռնալ նրանց սեանուններն գրել ազգութեան սե տախտակի վրայ:

Թօսքս ի՞նչ երկարացնեմ, մեր պատմութեան մէջ ամենեւին չէ նշմարուում, թէ ի՞նչ են եղել և ի՞նչ արժանաւորութիւն են ունեցել մեր ազգի կանայքը և աղջիկները: Ի՞նչ հասկացողութիւն են ունեցել, ուսումն առել են, թէ ոչ, կամ եթէ առել են, ի՞նչ տեսակ է եղել նրանց սեռի զարգացումն և կրթութիւնն. բայց այս տեղեկութիւններն ևս կարող ենք լիապէս քաղել հինգերորդ դարու հայ կանանց կեանքից առ հասարակ թէ շինականների և թէ քաղաքաբնակների, և հէնց այս մասին ահա կամենում ենք ընդարձակաբար խօսիլ և ըստ չափու մեր կարողութեան պարզացնել մեր նախնի մայրերի և քոյրերի մարմնական և հոգեկան կենաց խորհուրդը: Այս բանի համար ստիպում է մեզ

ընդարձակ խօսելու ոչ թէ միայն մեր սեփհական համայնունքը, այլ և ազգի այժմեան կանանց վիճակը և այն ծուկարծիքը, որ տարածուած է մեզանում շատ տեղ, որպէս թէ Հայ կինը ամենեւին մասնակցութիւն չէ ունեցել հասարակական գործողութեանց մէջ: Մա ունեցել է, բայց ոչ թէ այժմեան մի քանի նորասէր կանանց նման միայն զօսարաններումը և փափիութեան գոգումը, այլ քրիստոնէութեան, ազգութեան և ողջախոհութեան փշոտ, զժուարակիւ և միանգամայն երանաւէտ աստարիգումը, իբրեւ ամուլ իրա մարդու հետ պաշտպանելով իրա եկեղեցին և հաւատը ընդդէմ ամենայն բռնութեանց և խորամանկութեանց:

Խորհրդածելով ահա և քննելով հինգերորդ դարու մեր Հայ կանանց կեանքը՝ կարող ենք մենք մեծամեծ օգուտներ քաղել մեզ համար: Արող ենք նրանց արարմունքներից իմանալ նրանց կրթութեան պայմանները և օրինակ տալ այժմեան մեր Հայ կանանցը, թէ ինչ ուղղութեամբ կարող են զարգանալ իրանց ազգային հարադատութեան և ճշմարիտ լուսաւորութեան մէջ. որովհետեւ մեր ապագաղղութիւնից տեղ տեղ կրթութեան և լուսաւորութեան պատրուակաւ աւելի մօտենում են անկրթութեանը և խաւարին: Եթէ 'ի բոլոր սրտէ ընդունենք, որ կրթել կամ լուսաւորել նշանակում է զարթուցանել մարդուս մէջ թմրած զօրութիւնը, ուղղութիւն տալ և աճեցնել նրա հոգւոյ մէջ թաղուցեալ աստուածանմանութիւնը, զարթուցանել ճշմարտութեան, աստուածապարզ և ազատութեան և սիրոյ սիրալի գաղափարները և քաջ հասկանալ, որ մարդուս վախճանական նպատակն է աշխարհքումս բարոյական ազնուագործութիւն, այնուհետեւ ակներեւ կատենենք թէ՛ ինչ փայլուն լուսով փայլում են հինգերորդ դարու ոչ թէ միայն մարդիկը այլ և կանայքը, որոնց վրայ էլ մեր խօսքն է: Մասնաւորապէս պարզենք նրանց կրթութեան պայմանները և կատենենք ճշմարտութիւնը:

Մեր կարծիքով դատարարուած կամ կրթուած կարող է

կոչուիլ այն Հայ կինը , որ ունենայ ամենաջերմ աստուածապաշտութեան , հայրենական լեզուին և կրօնի վարդապետութեանցը լաւ տեղեկութիւն , հաւատարմութիւն իրան մարդուն և հասկացողութիւն ամուսնական սուրբ իրաւանց , տանտիկնութիւն ձեռագործութեամբ , չափաւոր կեցութեամբ և մաքրութեամբ հանդերձ և Լրաժշտութիւն ընտիր երգերի մէջ : Եթէ այս կերպով զարգացած են մեր Հայ կանայքը , այնուհետեւ կարող են երջանիկ լինիլ նրանց որդիքը , ամուսինքը , ընտանիքը , հասարակութիւնը և ազգը և ամենամեծ արարմունքների մէջ կարող են գործակից լինիլ իրանց ամուսիններին իբրեւ միմարմին : Սրա հակառակ եթէ վերոյգրեւալ ուղղութեամբ չեն կրթուած կանայքը , այլ իրանց անձը մատնուած են սնոտիապաշտութեան , դքսանքների և շռայլութիւնների , անհոգ են իրանց ընտանեկան բարեկեցութեան համար , անհոգ են իրանց երեխաների սուրբ և մայրական կրթութեան համար , այնուհետեւ շատ չարիքներ կարող են յառաջ գալ ամուսինների և ընտանիքների մէջ և հետեւաբար ուրեմն ազգի մէջ . որովհետեւ ազգի երջանկութիւնն էլ կախուած է ամուսնական և ընտանեկան երջանկութիւնից . ըստ որում ընտանիքը հիմնուած է սիրոյ վրայ և ազգայնութիւնը՝ ընտանեաց , և սէրն է աշխարհքիս մէջը աղբիւր խաղաղութեան , միաբանութեան և երջանկութեան : Ճշմարիտ և անձնանուէր ազգասիրութիւնն ինքը ծնունդ է ընտանեկան սիրոյն . բայց դիտենք մենք , որ ընտանեկան շինութեան անկեան քարը կանայքն են , որոնց ճշմարիտ կրթութեան մասին անսահման խնամք են ունեցել մեր նախնիքը , իսկ մենք այսչափ անիոյթ ենք թողել կամ ապաստան արել 'ի շնորհս հողմոց և ալեաց : Թէ ի՞նչպէս են մեր նախնիքը խնամք տարել և ի՞նչպէս ենք մենք անիոյթ թողել , այս բանը լաւ կհասկանանք երբոր վերոյգրեւալ դաստիարակութեան սրոյմանները կորոնենք հինգերորդ դարու Հայ կանանց կեանքի մէջ և վերմական արարմանց մէջ և նրանցով մի լքս կիսոյլեցնենք մեր այժմեան մերկութիւնը տեսնելու :

Առաջին ունենալիքը դատարարակուած կնոջ , ասացինք

ամենաշեղմ աստուածապաշտութիւն : Այս երկնային առաքինութեամբ ամէն քրիստոնէի սիրտ առ հասարակ պէտք է լինի լքցուած , բայց առաւել կանանցը , որոնք ընտանեաց սիւնն են , որոնց դրկումը զարգանում են մանկանց զղացմունքը և միտքը և որոնք վերջապէս ընծայում են մարդկութեանը նոր զաւակներ կամ նոր անդամներ : Կանայքը պէտք է լինին աստուածապաշտ և երկրւղած , որ իրանց զաւակներին վրայ ունենան քրիստոնէական ներդործութիւն և նրանց կեանքին արդէն մայրական հովանաւորութեան տակ տան արժանաւոր ուղղութիւն : Պէտք է լինին աստուածապաշտ , որ իրանց մարդու տառապանքները և աշխատութիւնները սփոփեն իրանց սուրբ սիրովը և ընտանեկան խաղաղութիւնը չվրդովեն անհամաձայնութիւնով՝ վատ օրինակ դառնալով և իրանց որդիներանցը : Պէտք է լինին աստուածապաշտ և կարեկից , որ կարօտ դրացիների համար դառնան ապաստանարան ողորմածութեան : Եթէ այսպէս աստուածսիրութիւնը և մարդասիրութիւնը , այս մարդկային կատարելութեան պսակը գրկած կուենան կանայքը , այնուհետեւ չեն լինիլ անձնապաշտ , անձնասէր և զբաղուած միայն այն պարապմունքով , որ ուրիշների հայեցուածքը դարձուցանեն իրանց վրայ : Պէտք է լինին կանայքը և աղօթասէր , որ իրանց զաւակին տուած անդեան հետ հայցին և աստուածային օրհնութիւնը և դործակցութիւնը նրա բարի զարգացման համար , հայցեն բարօրութիւն ընտանեկան երջանկութեան համար և ունենան հոգի ձախորդութիւններին համբերելու և վշտակրութիւններն տանելու : Տեսէք ինչպէս է նկարագրում մեր Եղիշէ վարդապետը հինգերորդ դարու Հայ կանանց աստուածապաշտութիւնը : « Ամէնքը միասին (Հայոց աշխարհի կանայքը) երկնաւոր սիրով վառուած՝ այն կուսանքներից պակաս չղանուեցան , որոնք աշխարհ չեն ճաշակում : Որովհետեւ թէ մեծերը և թէ փոքրերը ամէնքը մի հաւատոյ առաքինութիւն զգեցան , . . . : Աղօթքներով բաց արին երկնքի

փակած զոռները և սուրբ ինդրուածներով հրեշտակներին՝ վերբերին իրանց փրկելու։ Ասեցին հեռուից իրանց գերի ընկած մարդիկների համբաւը և փառաւորեցին Աստուծոյն երկնքումը։ Մոռացան ամենեւին իրանց կանացի տկարութիւնը և հոգևոր պատերազմի մէջ զարձան ինչպէս առաքինի արու մարդիկ • կռուեցան իրանց մեղքերի հետ և կորեցին, չորացրին և դէն դցեցին նրանց մահաբեր արմատը։ Մխաբանութիւնով յաղթեցին խորամանկութեանը և սուրբ սիրով լուացին նախանձի կապուտ ներկուածը • ազահուծեան արմատներն կորեցին և չորացան այն արմատների ոստոց մահաբեր պտուղներն։ Խոնարհութիւնով հալածեցին և յաղթեցին ամբարտաւանութեանը և այն խոնարհութիւնով հասան երկնացին բարձրութեանը։ Նրանց մէջի որբեւարիները առաքինութեան հարսներ զարձան և վերացրին իրանցից որբեւարութեան նախատիկքը։ Այս խօսքերով ամէն մարդ կարող է պարզապէս նկատել այն ժամանակի Հայ կանանց արժանաւորութիւնը, նրանց առաքինութիւններն և առնական արխութիւններն, որոնք իբրեւ դիւցազնուհիք կռուեցան իրանց մարմնոց և թշնամեաց հետ և երկուսին միանդամայն յաղթեցին։ Ամէն մարդ կարող է ներկայացնել իրան աչքի առաջ նրանց ընտանեկան խաղաղութիւնը և նրանց մայրութիւնը, որոնց ղրկումը զարգացել էին Վարդանի նման հայրենասէր և առաքինի նախարարները, Ղևոնդի նման աստուածասէր երեցները և հայրենի եկեղեցւոյ համար անձնադիր Հայ բազմութիւնը։

Ամենակարեւոր պայմաններիցը մէկն է կնոջ համար ըստ իմ մանալ իրան մայրենի լեզուն և կրօնի վարդապետութիւնը։

Կանայքը պէտք է իմանան ոչ թէ միայն պարզ խօսիլ իրանց մայրենի լեզուով, այլ կարգաւ, զրել և հասկանալ։ Նրանք պէտք է այնքան սովորեն իրանց լեզուն, որ հասկանան Աւետարանը և առ հասարակ Սուրբ գիրքը, ուսանին և կարդան իրանց սօղի և եկեղեցւոյ պատմութիւնը և հաս-

կանան եկեղեցական ժամերգութիւնը և արարողութիւնները : Իրանց մայրենի լեզուն իմանալով՝ կարող են նոյն լեզուով զարգացնել իրանց գաւախներին • Սուրբ գիրքը և ազգի պատմութիւնը իմանալով՝ փոխանակ պառաւական անձոռնի հեքիաթներ պատմելու և անոտխաղաշտութեամբ երեխայի սիրտը լքցնելու՝ կարող են պատմել սրբազան և աւետարանական պատմութիւններ , ազգային պատմութիւնից հայրենասիրութեան հոգի տուող անցքեր , որ պայախտով երեխի ուրիշ ըզգացմանց հետ զարգանան և ուսումնասիրութեան , բարոյականութեան և ազգասիրութեան սուրբ զգացմունքները : Եթէ մտածենք , թէ՛ հրշափ զուրկ են մեր այժմեան կանայքը այս ամենահարկաւոր գիտակցութիւնից , մարդու վրայ սարսափ կգայ : Ներկայ դարուս քաղաքաբնակ հայ կանայքը , որոնց առաջին օր աւուր պարզ փայլում է ուսման հարկաւորութիւնը , ոչ թէ միայն չեն իմանում իրանց մայրենի լեզուով կարգալ և գրել , այլ շատերը խօսիլ անգամ չգիտեն : Մեղանից շատերը փողեր ևս չեն խնայում իրանց աղջիկների կրթութեան համար • բայց դրանց կրթութիւնը ևս ազգային լեզուաւ չէ , այլ օտարի : Դրանք ևս ուսումն աւարտած ժամանակն այնքան դիտեն իրանց լեզուն , որ ուրիշի խօսածն անգամ չեն հասկանում : Գիւղաբնակ Հայերի կանայքը չունին այն միջոյնները և հասկացողութիւնը , որ ուսանին իրանց լեզուն • բայց սրանք զոնեա մի բանով աւելին , որ գիտեն իրանց լեզուով խօսիլ : Մինը միջոց ունի , իրան մայրականը թողած՝ ուրիշ լեզու է սովորում ու խօսում , միւսը միջոց չունի՝ մնում է մի տխուր անհասկացողութեան մեջ : Էստուր պատճառն ուրիշ բան չէ , եթէ ոչ , որ մենք Հայերս մայրենի լեզու սովորելու հարկաւորութիւնը չենք զգում և չենք միաբանուում , որ զոնեա բազմահայ տեղերում մի քանի ուսումնասիրաններ բանանք օրիորդների համար և հայկական դաստիարակութիւն տանք նրանց : Այն չենք իմանում , որ եթէ մեր ազգի համար պատրաստած է մի օր լուսաւորուիլ

և երջանկանալ՝ ուրիշ կերպով չի լինիլ, եթէ ոչ մեր լեզուի, մեր եկեղեցւոյ վարդապետութիւնների և արարողութիւնների և մեր ազգութեան մէջ զարգանալով: Այս բաներս եթէ լաւ հասկանանք, այսչափ մեռած և շնչասպառ խեղդուած չի լինիլ մեր մայրենի լեզուն հայ ժողովրդեան համարնա մեծ մասին մէջ և նաեւ այն ընտանիքների մէջ, ուր շատ անգամ խօսվում է և ազգային լեզուն ուսանելու հարկաւորութեան մասին: Հինգերորդ դարու՝ Հայերի համառօտ պատմութիւնը կարդալով տեսանք՝ թէ ինչքա՞ն հալածանքներ, տառապանքներ, գերութիւններ և կոտորածներ կային մեր նախնեաց դէիւն: Այժմեանը ևս տեսնում ենք, թէ ինչքա՞ն խաղաղութեան մէջ ենք, շատերն հարստացած և շատերն շռայլութեան հասած: Բայց այն էլ տեսանք, թէ նրանք ի՞նչպէս հաստատուած և ամրացած էին իրանց ազգայնութեան մէջ, իրանց լեզուի և կրօնի մէջ, որ առանց թագաւորի, առանց մեծամեծ հարստութիւնների, առանց բազմութիւն զօրքերի, ամէն մէկը թէ կին, թէ մարդ, թէ ծեր, թէ մանուկ, զինուոր դառան և իրանց ազգութիւնը և եկեղեցին պաշտպանեցին: Իսկ էնդուրիցն էր, որ ոչ թէ միայն քահանայքը և եպիսկոպոսները, այլ և զօրապետները, այլ և զօրականները, ոչ թէ միայն մարդիկը, այլ և կանայքը և աղջիկները շատ լաւ իմանում էին իրանց լեզուն, իրանց քրիստոնէական հաւատոյ անարստ դաւանութիւնը, իրանց առաքելական եկեղեցում ընթերցած և երգած Սուրբ գրքերը և երգերը, իրանց ազգի պատմութիւնը և իրանց նախնիքների նահատակութիւնը, քաջութիւնը և փառքը: Բայց մեզ համար որչափ միջոցները հեշտանում են և ապահովութիւնը տիրում է, այնչափ ծուլանում ենք և մեր գրւուիւր մոռանում: Գրաբառ լեզուն դժուարահասկանալի համարելով՝ աշխարհաբառը գործ դրուեցաւ, բայց ինչպէս հարկն է հետևող, կարդացող և հասկացող չ'կայ: Հարստութիւնները և ձեռնտու միջոցները յառաջ եկան. բայց

գործ են դրվում աւելի՝ շռայլութեան, պճնասիրութեան և և օտարասիրութեան համար՝ քան թէ ազգային յառաջադիմութեան։ Չ'հեռանանք մեր նիւթիցը, թողնենք հինդերորդ դարու մարդկերանց կրթութիւնը, թողնենք, թէ որչափ լաւ էին հասկանում նրանք իրանց ժամանակին իրանց ազգային պարտքը և ի՞նչ լուսաւոր հասկացողութիւն ունէին իրանց եկեղեցու ճշմարիտ ուսմանց վրայ։ Տեսէ՞ք դուք, թէ ի՞նչպէս պարզ է նկարագրում Եղիշէն նաև կանանց ուսումն, թէ ի՞նչպէս հասարակեալ բան էր նրանց համար Սուրբ գրքի ընթերցանութիւնը և հասկացողութիւնը, որոնք մեզ համար ամաչում եմ ասել առեղծուած են դառել։ Նայն դարու կանանց ուսման և հասկացողութեան չափը այս խօսքերով է յայտնում։ «Ս.մէն օր մշտնջենաւոր սաղմոսներն նրանց բերանի երգելն էին և մարդարէից գրուածները կատարեալ կարդալ և հասկանալը նրանց միայնակ մխիթարութիւնը»։ Ս.յս խօսքերը կարճ են և համառօտ. բայց յայտնապէս ցոյց են տալի, թէ որչափ մայրենի լեզուի ուսումն յառաջացած է եղել հայ կանանց մէջ, որ ոչ թէ միայն կարդում էին մարդարէից գրուածները, սաղմոսները, իսրայէլացոց զերութեան պատմութիւնները և հետևաբար ուրեմն Սուրբ գիրքը, այլ և լաւ հասկանում էին և նրա՛ցով մխիթարուում։ Իմանում էին նմանապէս իրանց ազգայնութեան պատմութիւնը, իրանց եկեղեցու քրիստոնէական հիմնադրութիւնը և անարատ վարդապետութիւնն և արարողութիւններն և այս պատճառաւ էլ լաւ էին համարում մեռնել քան թէ նրան ուրանալ։ Ս.յս հասկացողութիւններն ունէին ոչ թէ միայն ազատաց և իշխանաց կանայքը, այլ և շինականաց, որոնց համար Եղիշէն այսպէս է ասում. «Հայոց աշխարհի երանելի և խռաքինի մարդկանց կանայքը ես համարել չեմ կարող, որովհետև չ'գիտցածս աւելի է քան թէ գիտցածս. բայց հինգհարիւրին ոչ թէ միայն տեսներով եմ ճանաչում, այլ և անունները գիտեմ, որոնք ոչ թէ միայն

մեծամեծներին էին , այլ և ցածր կարգիցն , :

Այն տառապելի դարումը մայրենի լեզուի գիտութիւնը ծաղկած է եղել նաև կանանց մէջ , բայց Հիմայ այն ցաւալի վիճակումն է , որ շատերն մինչև անգամ այսպէս են ասում . « աղջկոյ կոյս չ'պէտք է դառնայ , որ հայերէն սովորի » : Որովհետև Հայերէն լեզուով , իբրև մի նուիրական լեզուով , պէտք է սովորէր իրան կրօնը , իրան եկեղեցու և ազգի պատմութիւնը , իրան քրիստոնէական պարտականութիւններն և այնքան ուրեմն աշխարհիս մէջ հոգին պահել է , որպէս թէ այս ուսանելիքները միայն կոյսերն էին պարտական սովորիլ և ոչ թէ առհասարակ ամենայն կարգի կանայք : Այսպիսի արգոյ պարօններին ինչպէս հասկացնենք , թէ հայերէն լեզուն հէնց էնդուր համար է հարկաւոր հայ աղջկերանցը , որ սովորեն ոչ թէ սեւագլետս կուտութիւն , այլ կուտութիւն իրանց հայրենի աւանդութեանց մէջ , կուտութիւն ընտանեկան խաղաղութեան մէջ , կուտութիւն ամուսնական իրաւանց մէջ , կուտութիւն որդիական դաստիարակութեան մէջ , կուտութիւն ազգային սովորութեանց մէջ կամ ուրիշ խօսքով ասել , անարատութիւն հայ մայրութեան մէջ , և այլն և այլն , և ինչպէս հասկացնենք , թէ հինդերորդ դարումը հայերէն խնայողները ոչ թէ միայն սեւագլետս կոյսերն էին , (որ այժմ էն էլ չ'կայ) , այլ փափկասուն ափկնայք , որոնք իրանց սուրբ ընտանեկան խաղաղութեամբ , իրանց անարատ սիրով , իրանց մայրական և ամուսնական քաղցրութեամբ առաւել քնքուշ էին ապրած քան թէ այժմեան որ և իցէ փափկասէր ափկինը և որոնք իրանց ճշմարիտ դաւանութիւնը , իրանց ազգի փառքը , իրանց եկեղեցու անարատութիւնը , իրանց ազգայնութեան մեծութիւնը այնչափ լաւ էին հասկանում , որ իրանց մարդկանց հետ , իբրև առաքինութեան և հայրասիրութեան ամուսններ , թողեց ամէն մէկը իրան փափկութիւնը , իրան շքեղ և փարթամ ապրիլը , դէմ կացան Պարսիկներին պատերազմի սարսափելի դաշտումը և

անկախ պահեցին իրանց եկեղեցին ամենայն բարբարոսական
 և խորամանկ յարձակմունքներից և իշխողութենից : Ասում
 ենք , որ նրանք շատ քնքուշ և փառաւոր էին սպրած
 ծառաներով , աղախիններով , նաժիշտներով , լաւ ուսուիւքնե-
 րով , որսի մներով և ուղեղներով . բայց այս ամէնը անարգ
 համարուեցաւ նրանց առաջին , երբ որ խօսք բացուեցաւ
 Պարսից մէջ մեր ազգը . և հաւատը փոխելու . հնդուր որ
 հայրենի ուսումով լաւ հասկացել էին այն ժամանակի կանայ-
 քը , թէ իրանց քրիստոնէութիւնը առաւել մեծ է քան բո-
 վանդակ աշխարհի մեծութիւնը և իրանց ազգայնութեան
 փառքը առաւել մեծ է քան ուսուիւք , ըմպելիք , փափու-
 թիւն , շոյլ սեղաններ , զարդարանք և պճնասիրութիւն :
 Տեսէք թէ՛ ինչպէս սրտաշարժ է նկարագրում Եղեշէն մեր
 նախնի հայ կանանց այս ամենամեծ առաքինութիւնը , որ ի-
 մացել են աշխարհքի վայելքը մոռանալ Աստուծոյ և ազգի
 սիրոյ համար : Ամենևին չփռեցին (հայ կանայքը) մայրե-
 նի փափութեան անուշը , այլ ինչպէս մանկութենից վշտերի
 սովորած և տառապելի կեանք վարած շինականներ , նրանցից
 ևս առաւել համբերում էին տառապանքների : Ինչքան որ
 իրանց յոյսը դնելով Աստուծոյ աներևոյթ զօրութեան վրայ ,
 մխիթարվում էին հոգւով , այնքան էլ մարմնով քաշում
 էին անտանելի նեղութիւնները և կենաց ծանր բեռները :
 Որովհետեւ առաջ ամէն մէկը ունէր իրան սպասաւոր կինը ,
 բայց այժմ ամենևին չէր նշմարվում , թէ տիկինը (աղջիկ
 պարոնը) ո՞րն է , նաժիշտն (քոճն) ո՞րն . ամէնքը մի շոր ու-
 նէին հաղած և երկուսն էլ դեմնի վերայ էին պառկում :
 Եւ մէկը միւսի համար կողինք չէր բաց անում . որովհետեւ
 ամէնի կողինքն էլ միատեսակ խոտ էր , ամէնի վերմաշն ու
 բարձն էլ միաձև կոշտ և սև պատրաստած . էլ չ'կար նը-
 բանց համար անուշարար կերակուր եփող և ո՛չ էլ հաց թը-
 խող , ինչպէս հարկաւոր էր ազատաց կարգին , այլ ամենայն
 բան հասարակաց էր : Շաբաթամուտ կամ կիրակին անսպա-

տում բնակուող միայնակեցների և ճգնաւորների նման էին անշուշանում : Մէկը միւսի ձեռին էլ ջուր չէր ածում լուացուելու և ոչ էլ փոքրերը մեծերին երեսարբիչ էին մօտ բերում : էլ անուշահոտ սաւոններով չէին լուացվում փափկասուն կանայքը և ոչ ազնիւ իւղերով և օծանելիքներով էին օծվում զուարթութեան և տօների ուրախութեան համար : Էլ չ'կային ոչ մաքուր սիւնդներ (պօղնոս) և ոչ ուրախութեան բաժակակալներ : Նուիրակները (հիւր ընդունող ծառաները) արդէն էլ չէին կանգնում նրանց դռներում հիւրերին ընդունելու և պատուական մարդիկները էլ չէին կանչվում նրանց հիւրանոցներում :

Փոշոտուեցան և ծխոտուեցան նորակ հարսների սենեակների վարագուրները և սարդի ոստայն ձողուեցաւ նրանց առաքասների և զուգսերի սենեակներում : Արծանուեցան նրանց ապարանների և հիւրանոցների բարձր աթոռները և դահոյքները , փչաղան և կոտրոտուեցան նրանց խնջոյքների ամանները և սիւնոյները , անապատ դարձան նրանց շքեղ տները և հողի հաւասարուեցան նրանց ապարանները , քանդուեցան մինչև անգամ և նրանց ապաստանի ամուր բերդերը : Ցամաքեցան նրանց բուրաստանների և ծաղկանոցների ռանգ ռանգ ծաղկները և արմատահան էլան նրանց գինեքեր վազները : Իրանց աչքովը տեսան , որ իրանց ունեցածը յափրշտակում են և իրանց ականջներովը լսեցին , որ իրանց սիրելիները , որդիքը և մարդիկը չարչարանքների և վշտերի մէջ տառապում են : Նրանց գանձերը և հարստութիւնները յափշտակեցին , տարան թաղաւորի պալատն և նրանց երեսի քողն , ճակատի և կուրծքի մարգարիտներն անգամ խլեցին : Այսպէս Հայոց աշխարհի փափկասուն սիկնայքը , որոնք քրնքուշ և փափուկ մեծացել էին ամէն մէկը իրանց փետրալից դռակների և շքեղ գահաւորակների (գիւհանների) վրայ , միշտ բոբիկ ոտով եկեղեցին էին գնում և անդադար խնդրում էին Աստուածանից , որ կարողանան համբերել իրանց նեղութիւն-

ներին: Նրանք, որ մեծացել էին հորթերի և որսած կենդանիների փափուկ մանրով և ուղեղներով, մեծաւ ուրախութեամբ ընդունում էին խոտեղէն և կանաչեղէն ուտելիքները և ամենւին չէին յիշում իրանց փափիութիւնը և սովորական ընտիր կերակուրները: Սեւացան և թուխ ներկուցան նրանց երեսի գոյնը և մարմնոյ մորթին, որովհետեւ ցերեկը արեւն էր այրում նրանց և գիշերն զեփինն էր տառապեցնում: Միշտ սաղմոս ասելով և սուրբ գրքեր կարդալով մխիթարվում էին և երկու երկու միաբանուած, ինչպէս միահաւասար և միահաւան ամիւններ, ուղիղ տանում էին արքայութեան ակօսը, որ առանց սխալուելու և առանց ծռուելու հասնին խաղաղութեան նաւահանգիստը, :

Անանց կրթութեան մի պայմանն էլ պէտքէ լինի՝ լաւ հասկանալ ամուսնական սրբութիւնը և մարդուն հաւատարմութեան պարտքը: Ամուսնական սրբութիւնը և մարդկանցը հաւատարմութիւնը կարողենք, ուրիշների հետ համեմատելով, համարձակ ասել, որ մի ժառանգական և ամենամեծ կատարելութիւն է մեր հայ կանանց մէջ: Այսօր ևս հայ կինը կարող է պարծիլ էս բանի մէջ ուրիշ ազգերի կանանց առաջին, բացի մի քանի բացառութիւնները, որոնք ըստ մեծի մասին գտանվում են այն հայ կանանց մէջ, որոնք մերձ յարակցութիւն ունին օտար ազգերի ումտրութեանց հետ և կուրօրէն կապկանում են նրանց նմանելու: Ամուսնութիւնը վաղ ժամանակաց անտի՝ Հայոց համար է Եկեղեցական սուրբ խորհուրդ, խոստովանութիւն, միութիւն և խաղաղութիւն սրբութեան, որով երկու անձինք մանում են բարոյական ներդաշնակութեան մէջ: Սա առաջին կտախ է մարդկային ընկերութեան և ըստ մեր կարծեաց եթէ այս կապը չկայ, այսինքն եթէ ամուսնութիւնը չէ լինում և չէ պահպանվում սրբութեամբ, չկայ այն անդ և ընկերութիւն կամ միաբան հասարակութիւն, չկայ նաեւ որդիական և արեւակցաց սէր, չկայ ազգութիւն, չկայ և հայրենիք: Այս պատճառաւ ա-

ամուսնական սրբութիւնը, կանանց իւր մարդիկներին և մարդկանց իւրեանց կանանցը հաւատարմութիւնը մեզանում շատ մեծ պարտաւորութիւններից մինն է համարուել: Մեր հայ ծնողներն էլ այս երջանկաւէտ կէտերն ունենալով իրանց աչքի առաջին միշտ հոգս են քաշել իրանց աղջիկներին պահպանել ամօթխածութեան, պարկեշտութեան և համեստութեան մէջ, իսկ արու զաւակներին քարոզել են սրբութիւն, որջախոհութիւն և ժուժկալութիւն: Բայ յայսմանէ բնական պարտաւորութիւններից մէկն են համարել ամուսնացնել ամէնին իրան յարմար ժամանակին՝ (1) չթողնելով, որ բացի ամուսնական սէրը, նրանք ուրիշ կորստական և հոգեմաշ սէր ունենան, որ և պատճառ է դառնում մեր ժամանակներում շատ տեղ ամուսնական ստուշութեան, դրամաց վատնողութեան և ընտանեկան անհամաձայնութեանց:

Այնպէք մարդկութեան կէսն են, եթէ երկու կէսը միանգամայն այրը և կինը հասկանում են իրանց պարտականութիւնները և սրբութեամբ և սիրով կապուած են միմեանց հետ, այնուհետեւ կարող է ծաղկիլ մարդկութիւնը ամենայն

(*) Շատ տեղերում խօսում են մեղանում, թէ ինչու մեր ազգը այս ժամանակներում սակաւաթիւ է, այն ինչ բարբարոսների հալածանաց ժամանակը առուել բազմաթիւ էր, երբոր հաղարարներով կոտորվում էին իրանց եկեղեցու և աղղայնութեան համար: Այս բանիս ուրիշները, կարելի է, այլապէս պատասխանեն, բայց մեր նկատողութիւնը այս է. նախ՝ որ մեր ազգը իւր ցըրուածութեան պատճառաւ կամ զոռցէ ուրիշ ազգեցութեամբ իւր որդիքներից տեսնում է զոհ ելած զանազան տեղերում օտարաթիրութեան: Երկրորդ՝ որ ամուսնական պարտականութեան մէջ հէնց կարծես օր աւուր կամշնում է թողուլ իրան ազգային գեղեցիկ սովորութիւնները և հետևի օտարներին: Եւ երրորդ՝ հետևաբար օրեմն մեր հայ երիտասարդները, մանասանդ քաղաքների մէջ ամուսնանում են շատ ուշ, նա և այն ժամանակ, երբոր արդէն պէտքէ ընծայած լինէին աղղին մի քանի դաւակներ: Արա ապացոյցը մենք ամէն օր տեսնում ենք մեր առաջին: Բայց սրա պատճառն էլ ուրիշ բան չէ, և թէ՛ հէ բարոյական աշխարհութիւնը և ամուսնական արժանաւորութեան թուլանալը, աղջիկների և երիտասարդների արժանաւորութիւնը դրամով և մեծագնի օժիտով կըլծիլը և նորամուտ պաճուճանքները և շուայութիւնները, որոնք շատերին խորշիցնում են ամուսնութիւնից:

իւր վեճմանց մէջ : Մարդկութիւնը կանանցից չէ պահանջում ամենամեծ հմտութիւններ , լեզուադիտութիւն և բարձրախոհ գննողութիւններ , այլ ուսումն քրիստոնէական առաքինութեանց , ուսումն ընտանեկան սուրբ պարտականութեանց , միով բանիւ ուսումն սրտի և զգացմանց և ոչ այնքան մտաց : Տեսնենք ուրեմն այժմ , թէ որքան սուրբ և նուիրական պահանջաւորած է եղել ամուսնական հաւատարմութիւնը հինգերորդ դարու մեր հայ կանանց մէջ , թէ ինչպէս այր և կին մի հոգի և մի մարմին ձևացնելով երկուսն միանգամայն հասկացել են իրանց սուրբ պարտականութիւնները և ամենայն բանում միմեանց հաւատարիմ են կացել , թշուառութեանց մէջ մխիթարելով և ուրախութեանց մէջ ուրախացնելով : Եթէ պատահում են մեզ տակաւութիւ անցքեր , որ կինը իրա մարդու համար յետ է ղրկել իրա գլուխը , զարմանում ենք . հինգերորդ դարու մեր հայ կանայք բոլորը միասին արդէն այն առաքինի կապով են եղել կապուած իրանց մարդիկների հետ , որ նրանց սէրը , նրանց քաջ արարմունքներն զմայլեցնում է ամէն նրանց վրայ խորհողն սիրտը : Նրանք իրանց եկեղեցու և ազգի դէմ վեր կացած և բոբբութեամբ պատերազմումը տեսնք , որ ինչքան կարողացան մինչև արեան վերջին կաթիլը չխնայելով իրանց մարդիկներին թիկունք դարձած , պատերազմն դուրս եկան Պարսիկների դէմ և արիական նահատակութեամբ պահպանեցին իրանց եկեղեցու անկախութիւնը : Տեսնենք այժմ այն ևս , թէ երբ որ իրանց մարդիկներից շատերն գերի ընկան Պարսկաստանումը և տարիներով այն տեղ մնացին , ինչպէս նրանց կանայքը հաւատարիմ մնացին իրանց ուխտին և ինչպէս 'ի հեռատանէ առջորուեցան իրանց մարդիկների սիրովը և անարատ մնացին իրանց ամուսնական սրբութեան մէջ : Թող դադար առնուիմ զրիչս և սկսի այս մասին խօսիլ մեր քաղցրալեզու և սրտազգած Եղեշէն : « Գերի գնացածների և կապուած նախարարների կանայքը կամքով կապեցին և մեռցրին իրանց

մարմնաւոր ցանկութիւնը և մասնակից էլան իրանց կապուած սուրբ մարդիկներ չարչարանքներին : Իրանց կեանքովը նմանեցան մահով նահատակուած քաջ մարտիրոսների և հեռուից մխիթարեցին և համբերութիւն քարոզեցին բանտարկուածներին : Իրանց ձեռքովը աշխատում էին և կերակրում և ինչքան որ թաղաւորական ռոճիկ էին ստանում , նրանից ոչինչ չէին վեր առնում , այլ բոլորը տարեց տարի ուղարկում էին իրանց մարդկերանցը մխիթարելու համար : Նրանք նրման էին անարիւն ճպուռների , որոնք իրանց քաղցը երգերովը և միայն օդ ծծելով են ապրում , իրանց կեանքովը անմարմին հոգիների նմանելով :

« Ետ ձմեռների սառնամանիքներն հալուեցան , դարունքը շատ անդամ հասաւ և եկան նոր ծիծեռնակներ , կենդադասէր մարդիկը տեսան և ուրախացան , բայց գերի ընկած Հայ քրիստոնեաների կանայքը չ'կարողացան տեսնել նրանց , որոնց դարձին սպասում էին մեծ բաղձանքով : Գարունքուան ծաղիկներն նրանց միտը բերեցին իրանց մարդկերանց հրեշտակային քնքուշ սէրը և նրանց աչքերը կարօտ մնացին , որ տեսնեն նրանց երեսի ցանկալի գեղեցկութիւնը : Եախարտադուր իշխանների որսական բարակները (թաղիները) մինը միւսի ետեւից կոտորուեցան և փակուեցան երիվարների առաջ որսորդական դաշտերը , որոնցում փռնչալով արշաւանքներ էին անում որսերի ետեւից : Անայքը իրանց մարդկերանց պատկերներովը և յիշատակադրերովը յիշեցին նրանց անուներն և տարեկան տօներից ոչ մէկը նրանց չ'կանչեցին և չբերին հեռաստանից : Նրանց ճաշ կերած տեղերին նայեցին և արտասուէր թափեցին և ամէն մեծամեծ ժողովքներում և տօներում յիշեցին նրանց անուներն : Նրանց համար շատ արձաններ էին կանգնած և ամէն մէկի անունը նրանց վրայ փորագրած : Այսպէս ուրեմն ամէն կողմից նրանց մտքերը ալեկոծվում էին արամութեամբ , բայց նրանք ամենեւին չ'թուլացան առաքինութենից : Արտաքուսա ուրիշների առաջին

երևում էին ինչպէս սգաւոր և չարչարեալ որբեւարիներ, բայց
 'ի ներքուստ միտլթարուում էին աստուածային սիրով: Երբ որ
 հեռուից մարդ էր գալի՝ էլ չէին հարցնում, թէ «աս երբ
 կ'տեսնենք մենք մեր սիրելիները, միայն այն էր նրանց բոլոր
 բաղձանքը և խնդրուածքը առ Աստուած, թէ ինչպէս ըս-
 կսեցին, այնպէս էլ քաջութեամբ տանեն իրանց նեղութիւն-
 ներն աստուածային սիրով Լքցուած»:

Կարդացէք և լաւ մտածեցէք Եղեշէի պատմութիւնից վեր
 առած այս խօսքերի վրայ: Սրանք մէկ թէ միայն այն ժա-
 մանակի կանանց կեանքն են ներկայացնում, այլ և մեր նախ-
 նի Հայերի սովորութիւնները, հայրենասէր մարդկանց համար
 տներում արձան կանդնիլը, նրանց տօնակատարութիւնները,
 նրանց վայելուչ կեանքը ծաղկանոցների և բուրաստանների
 մէջ, նրանց ազատական պարսպմունքերը որսորդութեամբ
 և ձիարշաւներով, նրանց ազդովին կոչունքներն և խրախանք-
 ներն, բայց առաւել քան զամենայն նրանց սքանչելի աս-
 տուածսիրութիւնը և ամուսնական մեծախորհուրդ պարտե-
 րըն հասկանալն:

Ասիրաւ Պարսիկներն տեսնելով, թէ մեր անմահ Հայե-
 րին իրանց հայրենիքումը եղած ժամանակը չեն կարողանում
 հաւատքից փոխել և ուրանալ տալ իրանց եկեղեցին, բաժա-
 նում էին մարդուն կնդանիցն, որդին հօրիցն, որ իրանց
 չար նպատակին հասնին. բայց մեր հայ կանայքը ամէն մինը
 անվնասէր մարտիրոսուհի դարձած, հեռուից քաջաւերում էին
 իրանց մարդկերանցն, որ ինչպէս սկսել են իրանց առաքի-
 նական և քրիստոնէական գործն՝ հնապէս էլ առանց հեղգա-
 նալու յառաջ տանեն: Սրդարեւ սքանչելի սէր. ինչ զրիչ
 կամ ինչ լեզու կարող է ըստ արժանեցն պատկերացնել:

Հայ կանայքը խմացել են սիրել իրանց ամուսիններին, որ
 նրանց սիրոյ և տեսութեան համար կոյսեր են դառել հե-
 ոուից և երկուսը միանգամայն այր և կին, մինը Հայաստա-
 նում և միւսն Պարսկաստանումն այրուել են միմեանց սիրով

և անարատ պահել իրանց անձն : Իմացել են նոյնպէս սիրել Աստուծոյն , որ նրա համար յանձնեն առել ամենայն նեղութիւն , ամենայն վիշտ և տառապանք , զոհելով երկնային վայելչութեանը իրանց աշխարհային վայելքներն , նաև մարմնաւոր ցանկութիւն և կանացի տկարութիւնը : Իմացել են սիրել իրանց հայրենիքը , բայց իրանց եկեղեցին առաւել քան հայրենիքը . հայրենիքից աքսորուել են , բայց եկեղեցին չէն թողել : Եկեղեցին է եղել նրանց ամենամեծ հայրենիքը և հայրենի աւանդներն նրանց անկողնապտեղի հարստութիւնը : Այս վեմ և հոգեգաճ հասկացողութիւններն ինչո՞ք կարող էր յառաջանալ , եթէ ոչ արանց և կանանց քրիստոնէական կրթութիւնից , ամէն մէնը իրան պարտքը լաւ հասկանալուց և իւրաքանչիւրը իրան արարմանցը մի բարի նպատակ ունենալուց : Բայց երբ որ նրանց այսչափ կատարելութիւնները տեսնելով՝ հայեցուածքս դարձնում եմ մեր այժմեան կանանց դրութեան վրայ և նշմարում եմ , թէ ինչքա՞ն յետ են մնացած իրանց նախնի մայրերից և ինչքա՞ն խառնուփնդոր բաներով տակնուվրայ են արել այս գեղեցիկ կատարելութիւններն , աստուածասիրութեան տեղ պճճասիրութիւնին և նորասիրութիւնին երկրպագանելով , ազգասիրութեան փոխանակ՝ օտարասիրութեամբ զբաղւելով , ազգային լեզուն , ազգային սովորութիւններն խօսելու , սովորելու և պահպանելու փոխանակ՝ օտար լեզուների ետեւից ընկած և ուրիշ սովորութիւններով մոլորուած , ազգային ժառանգական ամօթխածութիւնը , պարկեշտութիւնը և համեստութիւնը պահպանելու փոխանակ՝ անհամեստութեան նշոյլներ ցոյց տալով , փոխանակ հոգեկան գեղեցկութեամբ և առաքինի կատարելութեամբ հաճոյանալուն՝ պաճուճանքներով կամենալով այլոց աչքը խտտել , այն ժամանակը մի տխուր վհատութիւն տիրում է սրտիս վրայ և ասում եմ ցաւակցութեամբ . . . ո՞ր էինք և ո՞ր ենք գնում :

Բայց այս բաւական չէ , տանտիկնութեան , ձեռագործութեան

չտախտոր կեցութեան և մաքրութեան կողմանից ևս ցոյց տանք , որ Հինգերորդ դարու մեր հայ կանայքը գերազանցվում էին այժմեաններից : Նրբութեամբ նկատենք Եղիշէի պատմագրութիւնը և Ճշմարտութիւնը կ'ատենենք , նախապէս պարզացնելով փոքր ինչ , թէ ինչքան գովելի և հարկաւոր բան է կնոջ համար տանտիկնութիւնը :

Մարդն ամենայն օր բերում է ինչպէս թռչուն Աստուծոյ տուած ուտելիքները և սնտեսական կարիքներն և կ'ինը պարտական է կերակրել մարդուն և որդւոցը : Իրանց կարիքին , իրանց աշխատանացը , իրանց չափաւորութեանը համեմատ պէտք է պատրաստէ կերակուրը : Նրա մէջ պէտք է խառնէ իրան ձեռաց անուշութիւնը , խահանոցը բժշկարան պէտք է լինի կնոջ համար , որովհետեւ նա միայն , իբր սրտակից , կարող է իմանալ , թէ ինչ է հարկաւոր մարդուն և որդւոցը և ինչքան է հարկաւոր : Կերակուրն քաղցր է և բժշկարար դարման մարդու համար , երբ որ իրան սուրբ սիրով սիրած ամուսնոյ ձեռնովն է պատրաստած : Կ'ինը իմանում է մարդու ակորժակը և կարող է համաձայնեցնել նրան և կերակուրը : Մարդն յանձն է առնում ամենայն ցուրտ և տաք , ամենայն նեղութիւն և աշխատանք տնային բարեկեցութեան համար , ուրեմն կ'ինն էլ չ'պէտք է ապերախտ գտնուի միայն նրա աշխատածն մնխելով , այլ պէտք է ինչպէս ամուսն հոգայ տնային բաներն , ձեռագործներն , ասղնէգործներն , պէտք է լաւ նայի աղախնոյ արած բաների վրայ , տան մաքրութեան վրայ , ծախուց վրայ , երեխանց հագնելու , ուտելու , խմելու , խաղալու , մաքրութեան և բարոյականութեան վրայ : Այս պարտաւորութիւններն կատարելով միայն կարող է ասուիլ նա տանտիկին , զէխոյ կամ թագուհի տան : Այս կատարելութիւններն ուրեմն որոնենք Հինգերորդ դարու մեր հայ կանանց մէջ , պատճառ տալով և այժմեաններին մտածելու իրանց վրայ :

Սրանից փոքր ինչ յառաջ տեսանք , որ նոյն ժամանակի

հայ կանայքը ունէին ամենայն ընտանեկան զարդերը ասղնե-
գործութեամբ և ոստայնակութեամբ պատրաստած : Ունէին
իրանց մաքուր առագաստներն և տան վարագուրները , որոնց
համար Եղիշէն ասում է . « սարգի ոստայն ձգուեցաւ նրանց
առագաստներումը , , : Ունէին իրանց կանաչի զուգար և
զարդարանքը , որոնց համար ասում է . « Փոշոտուեցան և
ծխոտուեցան նորեկ հարսների սրհակները և սրկապանները
(զուգսերը և զարդերը) , , : Ունէին իրանց գործած գորգերը
(խալիչայ) , իրանց պատրաստած վերմակները , կողինքները , փա-
փուկ գահաւորակները (դիւան) և պատառները , որոնց հա-
մար ասում է . « Հայոց աշխարհի փառնկասուն տիկնայքը ,
որոնք գրգուած և գգուած էին բաստեռների և գահաւորակ-
ների մէջ , բոբիկ ոտով միշտ գնում էին եկեղեցի , , : Այս-
քանից պէտք է իմանանք ուրեմն , որ նրանք ունէին բոլոր
մաքուր հագուստները , ընտանեկան բոլոր կարևոր զարդերը
և պատրաստութիւնները : Նկատենք , թէ ովքեր էին այսքանի
պատրաստողներն : Այն ժամանակը չ'կային Եւրոպական այժ-
մեան ամէն երկիր տարածուող մեծագին հանդերձեղէնները .
չ'կային բազմաձախ մետաքսեայ , ատլասեայ և թաւիշեայ
պատրաստի կարած գգեստները . չ'կային նորելուկ զարդերի վա-
ճառանոցները . չ'կային նորահար գգեստների դերձկուհի
օտարազգի կանայքը և աղջիկները . չ'կային նաև դերձակների
բազմութիւն արհեստանոցները , որ իրանց շահուց համար նո-
րասիրութիւնը տարածեն , կանանցը նրա ետևից մոլորայնեն ,
բան ու գործից գցեն և իրանց քսակներն հարստացնեն : Ա-
սում ենք , որ սրանք և սրանց նմանները չ'կային , բայց մեր
հայ կանայքը ունէին իրանց անձնական և ընտանեկան պարզ
և գեղեցիկ զարդերը և ովքեր էին սրանց պատրաստողները ,
եթէ ոչ հայ կանայքը իրանք իրանց աշխատասէր ձեռքով ,
որոնք ոչ թէ միայն իրանց հանդերձեղէններն էին պատրաստում
այլև իրանց մարդկերանցը : Նրանք լաւ իմանում էին իրանց
պարտականութիւններն , սովորած , ընտելացած էին ամէն տե-

սակ ասղնեգործութեանց և տանտիկնութեանց : Նրանց ըզբօսանքը մինչև անգամ բնական էր և առողջարար : Նրանց զբօսանքներն էին իրանց սեպհական ծաղկանոցները և բուրաստաններն , որոնք շատ անգամ ջրում էին և դալարացնում իրանց ձեռքերովը : Այսպիսիք էին ահա նրանց սիրուն պարայմունքներն և զբօսանքներն և ոչ թէ դատարկաշրջութիւնը , անգործունէութիւնը , յիմարական զբօսանքներն , թրղթախաղութիւնը և անբնական գեղերեսականութեան պարայմունքը , և նրանք իրանց բնատուր գեղեցկութեամբ , հոգեկան առաքինութեամբ և անպաճոյճ պարզութեամբ աւելի գեղեցիկ էին քան թէ շինծու գեղերեսութեամբ պարապող այժմեան որ և իցէ նորամոլ տիկին : Նրանք այնչափ սովորած էին ամենատեսակ ձեռագործութեան և տանտիկնութեան , որ իրանց մարդիկը գերի գնալած ժամանակը իրանց աշխատասէր մասներով պահում էին իրանց գլուխները և թաղաւորական ստացած ռոճիկներն ուղարկում էին նրանց համար : Լսեցէք Եղեշի խօսքերը նրանց աշխատասիրութեան համար . « իրանց մասներովը աշխատում էին և կերակրուում և իրանց համար թագաւորական կարգած ռոճիկը տարէց տարի առնում էին և դժկում էին իրանց գերի գնացած մարդկերանցը մսիթարելու համար » :

Հինգերորդ դարու մեր հայ կանայքը իմանում էին նմանապէս և երաժշտականութիւն , բայց ի հարկէ ոչ թէ դաշնամուրների (Փորտպիեանների) վրայ , որոնց առաջ , արդէն ըսկըսել են , ամէն կարևոր պարայմունքներն թողած , իրանց լեզուի ուսումնն թողած , իրանց ձեռագործութիւնը և հայրենի ընթերցասիրութիւնը թողած , տարիքներով նստիլ մեր նորասէր օրիորդները , ոչ այնքան երաժշտական խաղեր սովորելով , որքան մանէթներ վասնելով ծնողաց քսակից . այլ նրանք իմանում էին երգել հոգեշունչ սաղմոսներ Աստուծոյ մեծութեան վրայ , իսրայելացւոց գերութեան և աստուածապաշտական քաջագործութեանց վրայ , որով և խրախուսուում

էին իրանց քրիստոնէութեան մէջ, երգում էին իրանց մայրենի երկրի երգերը և եկեղեցական ինչ ինչ տաղեր և սրանով ևս առաւել հաստատովում էին առ իրանց եկեղեցին և ազգն ունեցած առաքիւնի ջերմեռանդութեան մէջ: Այս մասին ևս պարզ խօսում է Եղիշէն. «Սաղմոսներն էին նրանց երգերը», և միւս տեղումն թէ՛ «անարիւն ճպուռներին նմանեցան», որոնք ապրում են երգի քաղցրութիւնով: Ուրեմն զիտէին և երգեր, քաղցրանուագ երգեր, որով իրանց թախծութեան և ուրախութեան ժամերումը մխիթարում էին իրանց սրտերը և զարթուցանում էին իրանց հայրենի երկրի և դիւցազուն հայրենասէրների յիշատակներն և Աստուծոյ մարդասիրութիւնը: Բայց թէ այժմ ի՞նչ են երգում մեր նորասէրներն դաշնամուրի վրայ, մայրենի երգ է, թէ օտար, այդ մասին տակաւին հարցաւէր չենք եղած:

Ահա այսպէս տեսանք ամենայն կարևոր գիտելիքները հինգերորդ դարու հայ կանանց մէջ: Տեսանք այն ամենայն պայմաններն, որոնք պարզ են կնոջ և գեղեցկութիւն, այն է աղօթասէր Աստուածապաշտութիւն, ամուսնական գեղեցիկ հաւատարմութիւն, տանտիկնութիւն և ձեռագործութիւն և մասնաւոր երաժշտականութիւն: Տեսանք նոյնպէս նրանց ամէն տեսակ առաքիւնութիւններն, որոնք փայլում են նրանց արարմունքներումն, խոնարհութիւն, հեղութիւն, սէր ընտանեաց և արանց, զիտութիւն մայրենի լեզուին և ընդ նրմին հասկացողութիւն հայրենական եկեղեցւոյ ուսմանց, ազգային պատմութեան, և միով բանիւ տեսանք նրանց աննրման աստուածսիրութիւնը և հայասիրութիւնը, որոնց համար էլ և յանձն առան ամենայն վիշտ, տառապանք և մահ անդամ:

Բայց յառաջ քան այս տեղեկութիւններն վերջացնելը մի տխուր մտածութիւն ճնշում է մեր սիրտը, որ խնդրենք մեր հայրենակիցներից լաւ մտածել և անձամբ անձին համեմատել հինգերորդ դարը այժմեան տաճն և իններորդ դարու հետ:

նկատել այն ժամանակի մեր կանանց կրթութիւնը և այժմեաններինը, և այնուհետև իրանք յայտնապէս կ'ստատովանին, թէ ինչքան հարկաւոր է այժմեան կանանցը հայրենի կրթութիւնն ազգի յառաջադիմութեան համար (1): Մենք թէ այր թէ կին փոխանակ զարգանալու մեր հայրենի սիրգբանց վրայ, համարեալ թէ մուրացկանութիւն ենք անում և թշուառաբար պատուաստում ենք մեր նորածին լուսաւորութիւնը անխորհուրդ և վերջը չ'նկատած սկզբունքների վրայ: Չենք ցանկանում սեպհական արժանաւորութիւն ունենալ և և ինքներա մեզ ուղղութիւն տալ, այլ միշտ ուրիշներին ձեռքներս մեկնել: Մենք պէտք է լաւ նկատենք, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ և ի՞նչ կրթութեամբ մեր նախնի պապերը և մայրերը օգուտ են բերել հայ հասարակութեանը և անմահացրել իրանց անունը, նոյն հիման վրայ և մենք զարգանանք և դարէց դար առաւել յառաջենք: Մենք այս տասն և իններորդ դարումը տասնևհինգ անգամ աւելի ընդհանրացած և ծաւալուած պէտք է տեսնէինք մեր մէջ ազգային առաքինութիւններն, ազգային կրթութիւնը, հայրենի դպրութիւնը, կանանց սեռի զգացմանց և բարոյականութեան ազնուագործութիւնը. բայց եթէ համեմատենք, քանի՞ քանի՞ աստիճան յետ մնացած կտեսնենք մեզ մեր նախնիքներից մեր ազգային կատարելութեանց մէջ: Ասենք թէ սրանց պատճառն եղած լինի մեր ազգի ներքին և արտաքին տառապանք-

(1) Կարելի է ոմանք ասեն, թէ տակաւին արանց սեռն մեղանում կարօտ է հայրենի կրթութեան և ի՞նչ հարկաւոր է այժմ կանանց վրայ մտածել: Բայց այս դատողութիւնը այնքան թիւր է և անհիմն, որքան մի մարդ կամենայ կատարեալ լոյս տեսնել և չկամենայ իրան երկու աչքը միանդամայն կորովի և սրտան ունենալ: Գնչպէս մեր ազգի յառաջադրացութիւնը կախուած է Հայաստան մանուկների ուսումնական զարգացումից, նոյնպէս և նրանց զարգացման սկիզբը և ուղղութիւնը կախուած է մայրական զրկից, ուրեմն և մեր կարծիքով այն մարդիկը, որոնք պատճառ կդառնան օրիորդաց վարժատուններ հաստատել որևիցէ Հայաստան քաղաքներում կամ գիւղերում, հայրենի կրթութիւն տալ և հինգերորդ դարու նման Հայ մայրեր յառաջ բերել, ազգի առաջին բարեպաշտները պէտք է կոչուին այս դարումս:

ներն և ցիրուցան լինելն իրանց հայրենի երկրից . այժմեան
 համար լինչ ասենք , որ մի և նոյն ժամանակը ցանկանում ենք
 ազգային լուսաւորութեան և չունինք այն ուղղութիւնը :
 Սիրեկան եղբարք , փոխ առնովի ազգութիւն չի լինիլ . ե-
 թէ ազգութիւն և ազգային լուսաւորութիւն ենք ուզում ,
 մեր ամենամեծ փոյթը և հոգսը պէտք է լինի յառաջ քան
 զամենայն կրթել մեր մանուկները և մեր աղջիկները մեր ազ-
 ցային կրթութեամբ և չ'թողուլ անհոգութեամբ , որ խոր-
 դանան իրանց ազգայնութենից : Մենք այնպէս ազգ ենք ,
 որ ուրիշներից փոխ առնելու կարօտութիւն բնաւ չունինք :
 Մեզ շատ և շատ բաւական է , եթէ մեր ազգային կատարե-
 լութիւններն միայն կատարելագործենք և չ'թողնենք , որ օտա-
 րոտի բաներով խանգարուի : Եթէ լաւ և ուշիուշով նը-
 կատենք մեր ազգայնութեան ամենայն բանը գեղեցիկ է և
 դովանի : Գեղեցիկ է նրա լեզուն և զարուծիւնը . գեղե-
 ցիկ է նրա եկեղեցին և անարատ . գեղեցիկ են նրա վարդա-
 պետութիւններն , հրահանգներն և երգերն . գեղեցիկ են
 նաև արանց և կանանց թէ արտաքին և թէ ներքին կատա-
 րելութիւններն , այն է՝ գեղեցկութիւն , հանճար , ազնուու-
 թիւն , համեստութիւն , ճարտարամտութիւն , գործունէու-
 թիւն , ժրութիւն և այլն և այլն : Այս բաներն ոչ թէ
 միայն մենք այլ բովանդակ աշխարհը կարող է վկայել : Ու-
 րեմն ապերախտութիւն չի՞ լինիլ Աստուծոյ և մարդկան ա-
 ռաջ՝ փոխանակ այսպիսի գեղեցիկ կատարելութեանց վրայ
 զարդանալու , փոխանակ մեր ազգայնութեան շնուածքը
 մեր նախնի հիմանց վրայ կանգնեցնելու , փոխանակ մեր լե-
 զուով ու վարքով յառաջ գնալու , զարդանալ և յառաջ գը-
 նալ օտարասիրութեամբ և փոխ առնովի մուրացկանութեամբ :
 Եթէ մեր ցրուած և տարագիր եղած ազգի խումբերն և հա-
 տուածներն ամէն միւր իրան տեղական օտարին նմանի՝ եթէ
 իրան գեղեցիկ սեպհականութիւններն թողնի և ուրիշներ վեր
 առնի՝ էլ ինչի՞ նման կ'լինի մեր ազգութիւնը , կամ ազգու-

Թիւն կ'ատուի արդեօք • այս հարցմունքին դուք պատաս-
խանեցէք, ես լռում եմ արդէն :

Գ. ՄՈՒՐԱՏԱՆՅՈՒՆ :

“ԵԼԱՆԵՆ ԼԵՌՆԱՆԱՆ ԵՒ ԻՋԱՆԵՆ ԴԱՇՏԱՆԱՆ

Ի ՏԵՂԻ ՈՒՐ ՀԱՍՏԱՏԵՑԵՐ ԶՆՈՍԱ : ”

Էս էլ մէկ տեսէք , անուշ եղբայրներ ,

Աստուծոյ ստեղծած բնութեան գործեր •

Ամէն ջրերու , ծովու գոլորչիք

բնաբար ձգին վերի հայրենիք •

Ծխի սկս ծորան , ի վեր ծառանան ,

վերի երկրներ հոճալով գնան :

Է որ մէկ մէկու գունդ գունդ բարձուին ,

մեծ մեծ սարերու նման երկին :

Յանկարծ կըտեսնես ուրիշ կերպ սարեր

դարձած ձևացած վերի երկրներ :

Ինչպէս ծովերու ալեաց փրփրներ

յեռալով զիզուին ծովու երեսներ ,

Էնպէս էլ ամպեր բարդ բարդ լեռնանան ,

փրփրած սարեր ու ձորեր դառնան :

Մէկ էլ կըտեսնես չարժական սարեր ,

կողքէն ետեէն մեծ մեծ բլուրներ ,

Որ թուի , որ կապուտ , որ ջրի գուններ •

կերպ կերպ դար ու փոս , սոսկալի ձորեր :

Ինչպէս ծովերու ալեաց կոհակներ ,

մըկն իրարու լեռնացած ջրեր •

Էնպէս էլ սրանք դարացած կերթան ,

կապուտ դաշտերի երես կսողան :

Ա՛խ , քանի սիրուն էս ամբառ ամպեր ,

կերպ կերպ ձևերով փշուած էն տեղեր :

Երբ մարդ թէ նրանց լաւ մտիկ կանէ ,

մըքան քաղցրութիւն մեր սիրտ կըբերէ •

Բայց մէկ էլ տեսնիս , քամին կըփչէ ,

լեռնացած ամպեր իրար կըղիղէ :

Ապա էն ամպեր էնքան կոլորվին ,
 քամու թևերով հարվին ուլըմվին •
 Մինչև սունկարի նման խթանան ,
 հողմերով ժողվին , մէջ ջրեր դառնան •
 Շանրանան իջնին ներքի եթերներ ,
 ցող ցող անձրևեն էս մեր երկրներ •
 Թէ սրանց դիմելի սառ սառ քամիներ ,
 պաղին էն ցողեր դառնան կարկտներ •
 Մեծամեծ հեղեղք յորդահոս խաղան ,
 որ շահ , որ վնաս մեղ տան ու գնան •
 Յիշած գոլորշիք , ծխի պէս նամեր ,
 դառնան նրանք ջուր , գնան էլ ծովեր •
 Վառված գոլորշիք ու անվառ օդեր ,
 քարի երկաթի , կամ հողի նիւթեր ,
 կամ այլ դանաղան հանքաց մասունքներ
 էն միջոց մնան ամպերի խորշեր •
 Բայց երբ սաստկաչունչ քամին կըմպէ ,
 ամպ ամպի հանդէպ յառաջ կըմպէ ,
 էնպէս նա ուժով իրար կըզարկէ ,
 ամպերի ձէներ աշխարհ կըբռնէ •
 Էս վերի յիշած նիւթոց մասունքներ ,
 վառված գոլորշիք ու անվառ օդեր •
 Յանկարծ կպայթին ի դուրս կցոլան ,
 սոսկալի ձէնով ահեղ կորոտան •
 Նրանց հրավառ միջի մասունքներ ,
 բոցավառ նևտուին ներքի երկրներ •
 Կայծայլն ու վայրակ , կարկուտ , անձրևներ ,
 միջի մևտորայք սաստիկ քամիներ ,
 էնպէս սոսկալի աղմուկ կըհանեն ,
 երկինք ու երկիր իրար կըխառնեն •
 Մէզ ու մառախուղ ամէն տեղ լցուած ,
 երկնից երեսներ մթած , մթնաած ,
 Մարդիկ , անասունք ահաբեկ եղած ,
 կասեա թէ աշխարհքն ուրիշ կերպ դարձած •
 Էս ամէն բաներ , բնութեան կարգեր ,
 խռոված տարերք , իրան աղմուկներ

Յանկարծ կըտեսնես մերթին հանդարտին ,
 իրանց խտուրթեան ձևեր կըփոխին • •
 Մէջն ու մառախուղ ցանուցիր լինին ,
 և կապուտ ափեր արեւով փայլին •
 Էն պայծառ ամպեր նորէն ժողովին ,
 հեղաշունչ հողմոց ծալլալ ծրարվին •
 Բուլ բուլ բարձրանան վերի եթերներ ,
 ուր շողայ լուսին , իր հետ աստեղներ ,
 էլի առաջուայ նման դարդարին ,
 զարմանք տեսարան նոր մեզ երևին •
 Ա՛խ , քանի սիրուն էն ծալծալ ամպեր ,
 որ մօտ • որ հեռու , իրար հուններ •
 Արեւու ճաճանչ մտնին արանքներ ,
 կրակի գունով փայլին երեսներ •
 Այլա յետէն աղեղան գուներ
 կամարի նման ձգուած էս տեղեր • ,
 Գուներով ցնծան , ծիծղան երեսներ ,
 զեղափայլ լուսով փայլին եղերներ •
 Մենք էլ էս բաներ , երբ որ կըտեսնանք ,
 սրանց ստեղծողին փառք ու պատիւ տանք •

Յովհաննէս Ամբիկեան :

ՆՈՒԷՐ “ԿՌՈՒՆԿ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ” ԱՄՍԱԳՐԻՆ :

Բանք քեզ , Կռնակ , բանք քո դալուն •
 բանք , ուտա՞ր գաս , մեր աղնիւ թռչուն •
 Գարունն եկել է , զիտեմ , կաւետես •
 բայց Հայաստանից ինձ ի՞նչ լուր կասես •
 Կռնակ , վաղուց էր չունէի դադար ,
 թէ երբ Հայրենեաց լսեմ իսկ խաբար •
 Արդ այժմ բանք , քեզ բանք հազար ,
 որ մխիթարիչ եկար ինձ համար •
 Քեզնից ես կարեմ լսել ամէն բան ,
 զոր ինչ տեսել է խեղճն իմ Հայաստան •

Դու պատմիր վառաց ձոխ անցքեր նորա ,
 նոյնպէս և վշտացն , որ իսկ ես վկայ :
 Կռճանկ , ստոյգ է՝ մեր երջանկութիւն ,
 ունէր և Հայ ազգ թագաւորութիւն .
 Ապա ինչպէս նա էդ բաղդն կորցրեց ,
 ու՛ր եղև պատճառ , ու՛ր մեր տուն քակտեց :
 Ստոյգ է , Կռճանկ , էն թշուառ անցքեր ,
 որ ինձ խղճելով ասին իմ հայրեր .
 Թէ աւանդ , որք թողինք մեր մայրն Հայաստան ,
 նորա սուրբ գրկից եղանք ցլրուցան .
 Աշխարհից յաշխարհ , դէպի սար ու ձոր ,
 մեզ մեր թշնամիք քշեցին աքսոր .
 Քանդեցին անխիղճ մեր մեծ տուն խալաւ ,
 որ էլ չլնութեան չկայ մի հնար :
 Առ որ Հայաստան , տխրութեան քողով ,
 ծածկեց իր երես , բաղդը վայելով .
 Մնաց խեղճ այրի , խիստ անմխիթար ,
 հառաչելով , ախ , որդի՛քս . . . անդադար , :
 Կռճանկ , ստոյգ է էդ ամէն ցաւեր ,
 որ արդ այրում են սրտիկս և թոքեր ,
 Կռճանկ , մի առ մի եկ ասան խեղճիս ,
 թէ Հայաստանից դու լուրեր ունիս :
 Դու ասան Կռճանկ , դեռ ես ողբում է ,
 դեռ ես Հայաստան , վիշտերն յիշում է :
 Ա՛խ իմ Հայաստան , քաղցր հայրենիք ,
 ու՛ր իմ սիրելի անմոռաց տեղիք .
 Քո ամէն ցաւերն ինձ վիշտ են դարձել ,
 թէ ինչո՞ւ անտէր ու որք ես մնացել :
 Ա՛խ իմ ազգակիցք և դուք խեղճ Հայեր ,
 բն ցիրցան եղանք յօտար աշխարհներ :
 Կռճանկ , էր լուես , ձայնդ ի հոգիս ,
 պատմիր աղաչեմ , պատմիր ինչ ունիս :
 Պատմիր և էն բանք , դոր ինչ տեսել ես ,
 Հայոց անցքերին դու քաջ տեղեակ ես .
 Պատմիր և նոր լուրք իմ հայրենիքից ,
 ցանկամ սրդ լսել ողջ քո բերանից :

Կռննին գնալիս՝ փոքր ինչ կանգ առեց ,
 երկտասարդից երբ այս բանք լսեց .
 Կանչեց , կնկուռ . ով Հայ դաւաղներ ,
 քանի մի նորէք սրտիս հին ցաւեր .
 Քանի մի հարցնէք էն տխուր անցքեր
 զուք Հայաստանից ձեր հին ու նորեր :
 Բաւ երկտասարդ , քո եղբարցդ գերի
 բաւ է , զոր ինչ վաղ նոցա պատմեցի :
 Ես արդ եկել եմ , որ ձեզ խնդացնեմ ,
 զարունքի դալը , աւետաւորեմ :
 Բայց երկտասարդ , զու զիս տխրացրիք ,
 երբ ձեր հին անցքեր նորեկ կամեցիր :
 Միայն իմ Հայիկ վասն քո խնդրի
 էն ամէն անցքեր նորոգեմ պիտի .
 Լսիր ուրեմն , լսիր սիրելի ,
 պատմեմ քեզ համար զամէնն մի առ մի :
 “ Հայաստան այժ , էն փառքերն ունէր ,
 զինչ որ պատմել են քեզ քո նախնիքներ .
 Եւ ստոյգ են այժ այն զարչ չարիքներ ,
 զոր ինչ արարին ձեզ թշնամիներ :
 Հայաստան աշխարհ , աշխարհ բարեկի ,
 վայր երանաւէտ , է վայր ինկելի ,
 վայր Աստուածհաճոյ , ուր Գրախտ տնկեցաւ ,
 և որոյ հողից Աղամ ստեղծաւ .
 Վայր է յատկապէս նա հաճոյաւան ,
 ուր էջ յԱրարատ ծեր Նոյայ տապան :
 Էնտեղ ցանկացաւ , Նոյ շինել քաղաք ,
 և անուն կոչել Նախջկան աւագ :
 Էնտեղ բազմացաւ մարդկութեան սիւր ,
 և Հայք տէր գտին Հայկ՝ Նոյայ թոռ .
 Էնտեղ շատ կան , շատ խորհրդաւոր տեղեր ,
 ձեր մեծ նախնի հարց սուրբ յիշատակներ :
 Բայց Հայաստանն յայնժամ խրախացաւ ,
 երբ Հայկի նման քաջ պետ ունեցաւ :
 Հայկը շատ սիրեց ձեր հայրենիքը ,
 մինչ վրան զրոյմեց անուան կնիքը .

Շատ սիրեց իրան , որ սպանեց Բէլ ,
 որ կտրել խնդրէր Հայոց կենաց թել .
 Հայաստան այն և այլ շատ քաջեր ,
 քաջ Հայկի նման ունէր իշխաններ ,
 Որ շատ թշնամեաց արիւն թափեցին ,
 կանանչ դաշտերն կարմիր ներկեցին .
 Դողցուցին աշխարհ , սարսեցրին աղզեր ,
 ցուցին իրանց ոյժ Հայոց բազուկներ :
 Ինչպէս քաջասուն քաջասիրտն Արամ ,
 որ դամեց , սպանեց Նիւքարն ու զԲարշամ .
 Չար Ստորիններն , յանդուգ Պայապիս ,
 հալածարան արար յօտարին կղիս .
 Երկիրներն նոցա ինք տիրապետեց ,
 խօսել Հայ լեզուն բնակչաց վճռեց :
 Հայաստան յետոյ փառքով մեծացաւ ,
 երբ նա թագադրեաց տէրութիւն դարձաւ :
 Պարոյր , Վաղարշակ և երկու Տիգրանք ,
 մեծ մեծ գործքերով եղեն ձեր պարծանք .
 Իսկ Աբգար արքայ , որդին Արշամայ ,
 թագաւորաց մէջ նախ էր քրիստոնեայ .
 Առ Յիսուս փրկիչն նա զրեց նամակ ,
 ստացաւ Նորին շուտ սուրբ դատաւակ :
 Ա՛խ Հայոց աշխարհ , որ մի փառքդ յիշեմ ,
 որ մի վեհերդ ես արդ միտ բերեմ .
 Տրդատին արդեօք , թէ՛ սուրբ Գրիգորին ,
 թէ՛ Սմբատ , Վահան , ու քաջ Վարդանին ,
 Վարդանին գործքեր ու քաջ ընկերաց .
 պահէ Եղիշէն յաւերժ անմուտց .
 Աւարայր , Տղմուտ վկայ կան մարտին ,
 թէ՛ գունդքն Վարդանանց Բնչեր արարին .
 Ուր սիրոյդ համար , աշխարհ Հայաստան ,
 անմահ թողուցին յիշատակ անուան . . .
 Էսպէս շատ անթիւ Հայաստան քաջեր ,
 քաջութեամբ ստացաւ մեծ մեծ պարծանքներ .
 Թնդացրուց աշխարհք իր մեծ քաջերով ,
 միաբան սրտի իր զօրութիւնով :

թնդաց ամէն տեղ Հայոց քաջութիւնն ,
 հնչեցաւ այս նաւս զօրութիւնն ,
 զայլեցաւ պայծառ Հայոց տէրութիւն ,
 երբ Հայք ունէին միաբանութիւն ,
 Բայց երբ կորցրին Հայերն էդ բարին ,
 կորցրին խկոյն և իրանց բարին ,
 կորցրին թագն ու զահ տէրութեան ,
 երբ ավրեց ողին անմիաբանութեան ,
 Ապա . . . թող լռեմ , ի՞նչ երկոտաւարդ ,
 ի՞նչ , պատմել էն ցաւեր այրում են իմ լեարդ ,
 Ապա Հայաստան . . . աւանդ ուր էր ուր .
 երբ անդ ոտք կոխեց անդութիւն Վանկթամուր ,
 Աման , վերկացրեց սաստիկ փոթորիկ ,
 վեր ի վայր արեց զՀայոց աշխարհիկ : . . .
 Ո՛հ , քանի՛ քանի՛ էնպէս փոթորիկ ,
 տեղ տեղից յարեան խաչին թշնամիք .
 Թշնամիք խաչին Շահպաս Նատրչահ
 շատ տուին Հայոց սրով ահ և մահ .
 Շատ տուին խիտ շատ տանջանք սաստկաղին ,
 ինչու մնացին հաստատ սուրբ կրօնին :
 Դարձրին աւերակ Հայաստանն խաղառ ,
 ամէն բան տեղից արին դարբէղար ,
 Գեղեցկակառուոյց էն սուրբ տաճարներն ,
 այրեցին կրակով յանդուղն Հաղարներն ,
 էն աւանք , դիւղեր ու մեծ քաղաքներ ,
 քանդեցին սրով մոլի Տաճիկներ .
 էն խեղճ բաղմութիւն — կապած գուռ Հայեր ,
 դերի քչիցին անխիղճ Պարսիկներն ,
 Գերի քչեցին անմեղ սղգն իմ Հայկեան ,
 ինչպէս գառն ի սղանդ , դէպի Խորասան : . . .
 Բայց՝ խեղճութիւններս տեսնելով Անին ,
 նաւ Արարատ ու մայր Էջմիածինն ,
 Բարձրն ճիչ , ողբ , ու խոր թառաշանք ,
 մինչ յօդն Ռուսաստանի լսուին արձագանդ ,
 երկզկեան Արծիւն լսեց աւաղակ . . . ,
 Ել դիտեց յաջ ու ձախ տա մի ժամանակ .

Դիտեց , իմացաւ զամէն խեղճութիւն ,
 վասն ուոյ փութաց ի վրէժխնդրութիւն . . .
 Վրէժխնդրութեամբ Գահ սուրբ Գրիգորի
 փրկեց ու սրբեց լացն Հայաստանի : . . .
 Բայց՝ երիտասարդ այժմ ինձ բնուէ
 միտ բերել զամէն , զոր ինչ անցած է .
 Անցած խեղճութիւնք խրատ էր ձեր հարց ,
 որ Աստուած տուաւ մեզաց փոխադարձ .
 Որպէս գրուած է , թէ՛ զոր Տէր սիրէ ,
 զսակերս մարդկան նա խստիւ տանջէ .
 Խստիւ խրատէ և զարձեալ սիրէ ,
 նա յետ ձմերան , զարուն տնօրինէ :
 Բայց՝ անցածներն ձեզ իսկ սիրելի ,
 ուղղութեան համար են պարզ հայելի .
 Ուղղեցէք ձեր վարք , սիրելի Հայեր ,
 ուղղեցէք , բերեմ ձեզ քաղցրիկ օրեր .
 Ուղղեցէք ձեր սիրտք ու մտաց անդաստան ,
 մշակէք , ժամ է , զուք արդ միաբան .
 Ժամ է , իմ Հայեր , ժամ է քնից զարթել ,
 ժամ է ահա գնալ ի դաշտ աշխատել :
 Զի եկաւ ձեր Գարուն , կորեաւ խիտ ձմեռն ,
 գնաց , հեռացաւ , Հայաստանի նեռն :
 Հայաստան արեւ ծագեցաւ Գարնան ,
 հալեց էն ձիւն ցուրտ , կորոյս բուք , բորան .
 Կապեց ծիածան , Գարունն սիրուն ,
 իր զոչին վերայ պայծառ գոյնզգոյն .
 Բքածին ամպերն , պրուեցան անցին ,
 երբ շոյտ զովագին հողմերն հնչեցին .
 Հնչեցրին հողմերն , ծաղկեցրին դաշտեր ,
 կանանչ զկեցրին և սար ու ձորեր :
 Սարերից ի գետս թափուին առուակներ ,
 կրկջան զեաք ու ծածանին ծովեր .
 Բացուեցան չուշան , վարդն ու մանուշակ ,
 արդ այժմ երբեւն ծիծռունք ու սոխակք .
 Բացուեցան նոր հին ծառոց կոկորն եր ,
 յայտնի ցոյց տուին իրանց պտուղներ :

Հայաստան խնդայ արդ Գարնան չնորհի
 և յարօտ հանէ իւր հօսն աւհովիւ :
 Արդ մնաս բարև , գու երիտասարդ ,
 երկար աստ մնալ կարող եմ գիտրդ .
 Փութամ ես թռչիմ , քո ցրուած կզբարց ,
 առեալիս առեմ վասն Հայրենեաց .
 Ասեմ թէ Գարուն ահա ի Հայաստան ,
 մտաւ գեղազուարճ ու տիրութիւնք բարձան : . . .
 Երբ Հապէս խօսեց , Կոռնկն կրկուով ,
 ուղղեց իր թռիչքը նա խրախ երգերով :

Ղլարի մէջ . Յովհաննէս Քուչուբէզեանց :

ՀԱՒԱՔԱԾՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՍԱՅՈՒԱԾՈՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՌԱՐՆԵՐ :

Ազգաց և ժողովրդոց մտաց կարողութիւնը և բարուց
 բնաւորութիւնը պարզաբանելու համար հարցասէր գիտնա-
 կանք նոցա գրաւոր յիշատակներից յետոյ միշտ իրանց հե-
 տաբրբրութեան աղբիւր ճանաչել են նոյն ազգաց և ժողովր-
 դոց բերանացի աւանդութիւններն , որոնց կարգումը համար-
 ուած են և առաձները , երգերը , առակները և ուրիշ սը-
 րանց նմանները : Անգիր և անուսում մասը ժողովրդեան իւր
 դատողութեանց վճռողական հիմն և արարմանց իբրև իրաւացի
 կանոն ամէն անգամ կրկնում է իւր պապերից և իւր հայ-
 րենակիցներից իրան հասած վճռողական առաձները այնպիսի
 մէկ վստահութեամբ , որպէս թէ նրանց ամէն մինը մէկ մէկ
 անհերքելի ճշմարտութիւններ լինէին : Ուստի այսօրինա՛յ
 անգիր ասացուածներն որ և իցէ ազգի մտածողութեան և
 կենցաղոյն հայելի ճանաչելից յետոյ , Հայոց աշխարհին Ար-
 ուունքը , իւր յայտարարութեան մէջ խօսացել էր մեր ազգի
 ներկայ բարոյական և նիւթական վեճակին վերաբերեալ այս-
 օրինակ նիւթեր հաղորդել Հայոց աշխարհին որդւոյը և այս

երկու նպատակաւ . մէկ՝ իւր յարգոյ ընթերցասիրացը մտաւոր զըօսանք պատճառելու համար , և երկրորդը՝ առաւել հարցախնդիր ուսումնականաց ազդիս այսօրինակ կենդանի աղբիւրներից նիւթ հաղորդելով , ազգային բարուց և հանճարոյ վերայ բանադատութիւններ յառաջ բերել տալ : Արդ՝ այսպիսի աւանդութեանց համար օրագրիս վերջումը տեղ ուրոշելով . Հաւաքածու Ազգային Ասացուածոյ , վերնադրով հետ զհետէ կը հրատարակեմք զանազան հայաբնակ տեղերից մեր ձեռքը հասած առածները , երգերը , առակները , հանելուկները և այլ նրանց նմանները : Այս անգամ հրատարակուած առածների հաւաքածուն օրագրիս հաղորդեց Միքայէլ Քոչարեանց ուսումնասէր պատանին , որ ըստ մեծի մասին ըսել է Թիֆլիզումը Հաւաքարու կողմը բնակող Երեանից գաղթած Ժողովորդի բերանից : Քանի որ ստիպւին մեր հայրենիք Հայաստանի միւս կետերից էլ այսպիսի հաւաքածուներ մեր ձեռն չեն հասած , ստիպւին անժամանակ ենք համարում որեւիցէ հետախոյզ բանադատութիւն յառաջ բերել , թէ այս առաջարկուած առածներից հին բուն ազգային սեպհականութիւնն է և հոր օտար և թէ միւս յատկութեանց վերայ . վասնորոյ նշնութեամբ հրատարակելով կը յուսամք , որ յիշեալ Միքայէլ Քոչարեանց ուսումնասէր պատանւոյն օրինակին հետեւելով՝ մեր սիրելի ազգայիներից շատերը այս օրինակ առածների և ուրիշ հայկական ասացուածների հաւաքածուներ օրագրիս հաղորդեն Հայաստանի զանազան կողմերից , որով ազդիս զբականութեանը մի շահեկան ծառայութիւն կանեն :

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՆՆԵՐ

Ազոտին ասին դչերի միջին իրն ա սիրուն , ասեց , խմ ճուար :
Ազոտի ձէնը , թէ որ Աստուած լսէր , վարդաւորին ձին կը-
ղար :

Ազոտի տեսած սերմը կանանչիլ չի :

Ալընի դարտը փրան էր :

Ահը դժար ա քանց մահը :

Աղէն որ ձէթ տայ , գոզդ դէմ արն :

Աղբէրն ասեց քեր չունիմ , քերն ասեց աղբէր ունիմ :

Աղբէրն աղբօրն ասաւ , դեռ հասաւ տեսնինք , էլի աղբէր ըլ-
նինք :

Աղուէսը մարագուսը ճուտ ա հանել , մեր թաղու հզոթիւ-
նիցն ա :

Աղուէսի դունչը հաւողին չի հասաւ , ասեց խակ ա :

Աղքատ ու հպարտ :

Ամառ ձմեռը մի խելքն ինչ անի :

Ամառուայ փուշը ձմեռուայ նուշը :

Ամէն բանը իրա տեղն ունի :

Ամէն բանի սխալակացնիլը լաւ չի :

Ամէն թուրքանող աղայ չի դառնալ :

Ամէն Ղազար զազար չի ընիլ . ամէն տակօի զազար չի
ընիլ :

Ամէն ջուր գերան չի բերիլ :

Ամէն տեղ լիս ընկնիլը լաւ չի :

Ամէն փորձանքին մի մին խրատ :

Ամէն օր կուժը ջուր չի բերիլ :

Ամէն օր տասը դաթայ չի ուտիլ :

Ամպի դուաղն ու գիօրայ անձրե չի գալ :

Անրանը հաց ուտիլիս առողջ ա , բանելիս հիւանդ :

Անդը տէս կտան ան , մէրը տէս , սղջիկն ան :

Անդն ընկայ , մանդն ընկայ , աղուաւների ճանդն ընկայ :

Անէձքն անիծողին կըղառնայ ,

Անէձքն երկու բերնանի թուր ա , համ դէսն ա կարում , համ
դէնը :

Անկաջն ընդուր չի մեհմանում , որ չատ բան ա լսում :

Անհունար մարդի լեզուն երկար կըլնի :

Անձրե օրը հաւերին ջուր սուող չատ կըլնի :

Անդամի դամբ Ատոռած ա քաշել :

Անճարը կերել ա բանջարը :

Անունը կայ , ամանումը չկայ :

Անունը տուր տեղը քցի :

Անուստայ փեշակը հարամ ա :

Անցկացած բանին մի ա խոստալ , անհաւատ բանին մի հա-
ւատալ :

Անց կացած օրին օր չի հասնիլ :

Աշխարհքս դեմակ , միջի մարդը դանակ :

Աչքն արդար լաւ ա քանց միտքը մեղաւոր :

Ապրիլ կայ էրկաթ ա , ապրիլ կայ էրծաթ ա :

Առաջի ասողը չի դիտում , թէ ետինը ինչ պոփ ասի :

Առանց իշի գլուխ հարսնիք կըլի :

Առաւօտուայ շառը լաւ ա քանց իրկուայ խէրը :

Ասել են ան ու տուր , ոչ թէ ան ու կուլ :

Աստուած կանչողը մաղբուն չի մնալ :

Աստուած հալալին կըտայ :

Աստուած սարը կըտեսնի , ձինը կըղնի :

Աստուած փլաւն ում ա տուել , իշտահն ում :

Ատործու պահած դառը գէլը չի ուտի :

Ատամը կհանի անդամը :

Ատամ քչփորելով փոր չի կշտանալ :

Արած ցիւին մի փարչ ջուրն էլ հէրիք ա :

Արինն արնով չեն լուսնալ :

Արջը դիլի փայ դառաւ , նրա բանը խալաք էլա :

Արջն իր ահէն կըդուայ :

Արջը խաղով էլա՝ տանձը մտիցն ընկաւ :

Արջը որ տանձին չի հասնում , ասում ա , կենայ իմ հօր խէ-
րին :

Բանը չինելով , էչը քչիւով :

Բանն արա , յետոյ պարծեցիր :

Բանն ինչ կանենք տղոտ ա , բամբակը կորըզոտ ա , դոմփալ

պոփ որ մանենք , մաստաք պոփ , որ ծամենք . կտերը

տիտիկ անենք , տղերանցը մտիկ անենք , ուտենք , նստինք ,

մըթնի նանանք :

Բանն ո՞վ անի , ես ու դուն , հացն ճվ ուտի , ես ու դուն :

Բարեկտմի հետ կեր ու խում արան , առուտուր մի անիլ :

Բարկացող մարդը չուտ կըպառուի :

Բերդն իրա միջիցը կըքանդուի :

Բզի գլխին բռնցկով տալ չի ընիլ :

Բլբուլը իր դարձը կըլայ , ագուաւը դմու դմու կանի :

Բողազ , ինչ կըսենեն , կըղողաս :

Բողկի նստը կածի :

Բրուտը կծի ունկը որ դի՛ն ուզի , էն դի՛ն կըլինի :

Բըրբաթն կուլայ չի ընիլ :

Բօշէն փաշայ չի դառնալ :

Գսուը գարնան , ձինը ձմեռն :

Գտակս թողոտ տեսար , հէնց իմացար ջաղացդան եմ :

Գեղ կաննի , գերան կըկտորի :

Գեղ կընստես , գաւառ կըհաչես :

Գեղի զուխը որ հասնես , երեխիցը խաբար մտ :

Գիծը դնաց հարմնետուն , ասեց էս լաւ քանց մեր տուն :

Գիծը դատի , խելօքն ուտի :

Գծի աղունն Աստուած կաղայ :

Գծի հացը խելօքի փորը :

Գլխի գլխին աւետարան կարդացին , ասեց . թէ՛ք արան , ոչ-
խտրը գնաց :

Գլխի չլինքը ընդուրա հաստ , որ իր բանն իր ձեռ ո՞ղջ ա բըռ-
նում :

Գլխիցը տամազըլ չի ըլիլ :

Գինի խմողը կըհարբի , կուխ գնացողը կըմեռնի :

Գլխիս տալու վէճիկնես , աչքս դուս գալու վէճիկը չես :

Դող՝ սրտումը դող :

Դողը մի մեղքը տարաւ , կորցնողը հարխւրի :

Դողն ի՛նչ կուզի , մութը զիչեր :

Դումշատիրանջը կաշեղինը կըտան :

Դանակը կովի կուշար կտանին , ոչ թէ կովը դանակի :

Դարմանի տակի ջհուր ես :

Դարբերին դանակ չի ընիլ , ջուհակին սլառանք :

Դեռ չճնա՞ծ երեխին չոր մի կարիլ :

Դու ինձ պահի բողջամիջին , ես քեզ պահեմ մարդամիջին :
 Դու տու , ջուրն իր ճամփէն կողմի :
 Դուռդ փակ պահի , հարեանդ դող մի բռնիլ :
 Դրուստ խօսողի գտակը ծակ կըլի :
 Դրուստ խօսողին մի ձի , որ առի ու փախչի :
 Ետդը գնալով՝ դալով բարեկամացաւ , բարեկամը չգնալով՝ չը-
 դալով կաղացաւ :
 Եղն էլաւ , մոխիրը տարաւ :
 Եղ ու մեղըր շան տկումը :
 Ես փաշայ , դու բօշայ . բարեկամացանք , բարեբարացանք :
 Երազումը սովածը հաց կըտեսնի , ծարաւը ջուր :
 Երկաթը տաք տաք կըծեծեն :
 Երեխին բան դիր , հետը գնա :
 Երեխին ասին , ընչի՞նք լալի , ասեց , խօսքս անց ա կենում ,
 ընդուր :
 Երեխէն մհանայ , մէրը կշտանայ :
 Երկնքի պարտքը գեանին չի մնալ , գեանինը երկնքին :
 Երկու դժին մի խելօք :
 Երկու ձեռն եմ արել մի զլուխ :
 Երուսաղէմ գնացինք , քօռ վարդապետի ձեռը պաշեցինք :
 Երուսաղէմ շունչի կնայ :
 Եօրդանիդ գեօրայ ոտդ մեկնիր :
 Զանգակի ձէնը հեռուանց լաւ ա գտի :
 Զարարի կիսիցը յետ դառնալը խէրա :
 Զուռնաչու կնկանը հարցրին , թէ կենդսպար գիտե՞ս . ասեց ,
 ես որտեղ եմ պառաւել , որ կենդսպար էլ չգիտենամ :
 Էդ քեզ խրատ , էլ չցանկա կռահատ :
 Էժան մսին խաչու չի ունենալ :
 Էժան մսի խաչուն շունն ա կերել :
 Էլն ինձ խօջայ ա ասում , համա իմ հալն ինձ այանա :
 Էժը սատանայ կըլի :
 Էժն իր ռախը կախ կտան , ոչխարն իր :
 Էժն իծի համար լաւ ա , քանց մի սուրու ոչխարը :
 Էն կուշտին ինչ ասեմ , որ քառասուն թիքայ չի գնի :
 Էն հանաքին ինչ ասեմ , որ կետը դրթ չըլի :
 Էն ջրիցը վախեցիր , որ ոչ թչշում ա , ոչ խչշում :

Էջը մատաղ չի բխիլ , իշադինը հօ կընի :
 Էջը դատի , ձին ուտի :
 Էջն ընկաւ գարու հորը , ասեց էս լաւ ա քանց իմ ախոռը :
 Էջն ինչ դիտի , նուէն ինչ ա :
 Էջն իշի մօտ որ կապես , եա առոցը կառնի եա փառոցը :
 Էջը կերան , պոչումը խռովեցին :
 Էջ կերել ա , էջ մենծացել :
 Էջը որ տեղ մի հետ ցեխն ընկաւ , էլ դէնը չի անց կենալ :
 Ընկերդ գեղիցը վեր կալ , հացդ տաշտիցը :
 Ընչանք երեխէն լաց չընի , մէրը ծիծ չի տալ :
 Ընչանք հաստը բարակի , բարակի հոգին դուս կըզայ :
 Ընչանք հերթը մեզ հասաւ , լիսը վրայ եկաւ :
 Ընչանք չի գայ յետինը , չի յիշուիլ առջինը :
 Ընչանք դու եդ կըհասկանաս , ուղտի պոչը գետինը կըհասնի :
 Թաղաւորն էլ թագի լայաղ պտի :
 Թաղաւորութիւնը իրանից կըքանդուի :
 Թանը կերար , արդարացնր :
 Թէ կուզ էրած , թէ կուզ մրկած :
 Թունդ քացախն իր ամանը կըճաքացնի :
 Թունդիրը տաք տաք հացը կողը կըտան :
 Թուրքն անիծած՝ խօսքն օրինաց :
 Թուրքերն անիրաւ , խօսքերն իրաւ :
 Թուրքին ընչանք չի ծեծես , խօնախայ չի դառնալ :
 Թրի կտրածը կտաղանայ , լիզուինը չի սաղանալ :
 Ժամի դուռը բաց , չանը նամուս :
 Ժամիցը ես եմ գալի , ողորմի Աստուածը դու ես ասում :
 Խմաստունի հետ քար կրի , յիմարի հետ փլաւ մի ուտիլ :
 Խմացել են Ալին մեռել ա , չեն խմանում թէ օր Ալին ա :
 Խմ հալին , նրա տափնք տալին :
 Խմ ու քուն տուն ա քանդում :
 Խմ ու քու քէֆը իրար չի ընկնում :
 Ինձ տես , քեզ լնց , որտեղ որ ես , դայիմ կան :
 Ինչ էծն արաւ թրիմին , թրիմն արաւ իծին :
 Ինչը ոչ բերնին համ կըտայ , ոչ հաւատին ցաւ :
 Ինչ կասես , էն կըլուես :
 Ինչ կըբրթես , էն կըխրթես :

Ինչ կըցանես , էն կըհնձես :

Ինչ չէր տեսել պատէն կախ , հիմի տեսաւ ճակտէն կախ :

Ինչ տեղ գիշի , ընտեղ քնի :

Ինչ տեղ հաց , ընտեղ կնոց :

Ինչ տեղ պանիր , ընտեղ բանիր :

Ինչ տեղ վիրք կայ , զիրք չկայ . ինչ տեղ զիրք կայ , վիրք չկայ :

Ինչ տեղ քթոց , ընտեղ կոթոց :

Ինքն ըստեղ չի , իրա փայ Աստուածն ըստեղ ա :

Իչի վրէն նստիլ մի ամօթ , վէր գալը երկու :

Իշիցը վէր ա ընկել , չօչ չօչը չի թողում :

Իշի քացուցը բեղամաղ մի ընկի :

Իշտահն աստաթի տակին կընի :

Իրա ճամար քնում ա , ուրիշի համար երազ տեսնում :

Իրա հացն ուտում ա , ուրիշի վրէն խօսում :

Իրն իրի միւր կերաւ , ոսկուր գէն չքցեց :

Իր ոտով էկած զօնաղը սլափաւ չունի :

Լն լացող , խնդան խնդացող :

Լալուն մեր էջն ա , որ աքի (պոչ) չունի :

Լաւ եղը լծան տակին բէլու կըլի , լաւ կնիկը օրօրոցի :

Լաւ լեղնորդը վերջը ջրի փայն ա :

Լաւ հաւը իրա ճուտերի վրայ ման կըղայ :

Լաւ տանձը արջն ա ուտում :

Լէնին ճար կայ , նեղին ճար չկայ :

Խալէթի աչքը քեղ համար լիա չի տալ :

Խաղ շատ գիտեմ , համա ձէն չունիմ :

Խելօքին մին , յիմարին քանի կուղես :

Խաչը աէրը զօրաւոր կանի :

Խեղճ գիլի անունն ա կոտրած , աղուէսը աչխարք քանդեց :

Խլնքոտին ծովն էր մհանայ :

Խողն ասեց . ինչ ճուտերս աւելցան , պարզ ջուր չկարացի խը-
մել :

Խոփոց սուր ա , հանդը բաժանովի ա :

Խփած աչքին բաժայ չկայ :

Խօսքը մենծին , ջուրը պստկին :

Խօսքը վաղ վեր կենալը չի , Աստրծու յաջողալն ա :

Խօտքը ցան վախը չի , ցան թուի անին ա ,
 Ծաղիկը թփի տակին վեր կընդնի :
 Ծառը որ վեր ընկնի , կացնաւորը կըչատանայ :
 Ծառը քանի բար շատ ունենայ , դուխը կախ կըքցի :
 Ծառն ասեց կացնին , ընդուրես ինձ կարենում կտրել , որ
 կոթըդ ինձանից ա :
 Ծերանաս , ծերի դատրն իմանաս :
 Ծիւնն ինչ ա , թէ իրա եղն ինչ ըլի :
 Կանց հա ասեմ , մէջը մնամ , հաղիւր չէ ասեմ ու պրծնեմ :
 Կանց պուտը կարմիր չկայ , որ ճղես ցիրաւ սեւա :
 Կաշառքը մութը տեղը լիս կըտայ :
 Կատուրները դուռ էլան , , մկները հախս էլան :
 Կատուի դուռը մսին չի հասաւ , ասեց , էս օր ուրբաթ ա :
 Կատուին սաին կծիրդ դեղ ա , տարաւ խորը թաղից :
 Կատուին ասին հէրդ ա լաւ թէ մէրդ , ասեց . նա՛՛՛ , նա՛՛՛ :
 Կատուին խաղ ա , մկանը մահ ա :
 Կատուի վաղը ընչանք մարաքնա :
 Կարմիր ձուն դատկին կտաղի :
 Կէսուրդ մեռաւ , տեղդ լինացնա :
 Կիրակուայ դանդանը երկուշաբթի էլ պէտքը կըգայ :
 Կծողի ետեւ կաննի , քացի տուողի առջիւ :
 Կճուճը թօլ էլաւ , խռալը գտաւ :
 Կնիկ արմատի մազն երկէն կըլի , խեղքը կարճ :
 Կնիկ արմատին լսողն էլ կնիկ ա :
 Կպնու գլուխը խալիչին կենալ չի :
 Կոշտը նստել ա , քարի պուխը լալի :
 Կոլը հորթին , հորթը կոլին , գլուխը ցտի նախարարան :
 Կուժ քեզ ասեմ , կուլաց դու լսի :
 Կուժը արեւի զօրութիւնը չի իմանալ :
 Կուժը ջրի ճամիկին կըկոտորուի :
 Կուշտը սովածին մանր կըբլթի :
 Կռուի վերջը փոշիմանութիւն ա :
 Կտրած հացը չի սաղանալ :
 Կտրած մատի դեղ ես հա :
 Հազար թուանն պոլտոքս ըլի , մարդստիջի մարդս ըլի :
 Հալալ մարը գէլը չի տանիլ :

Ջրալախութեան կամ կատաղի շան կծածի դէմը ձեռաց դեղ: (*)

Սրազորերու և լրացրերու մէջ շատ անգամ շատ եղանակներ առաջարկուել են այս վտանգաւոր ցաւի վրայ և աւելի շատ անգամ հարցմունքներ և կարծիքներ յառաջացել նրա մասին . իսկ բժշկականութիւնը իր հիմանց վրայ հաստատուելով, պնդում է, թէ այն ամէն միջոցներն անօգուտ են և ջրալախութիւնը լաւացնելու ոչ մի ճար չկայ: Յոսամբ, որ յետագայ մէկ քանի տող խօսքերը, եթէ չեն փոխել բժշկների դիտութեան սկզբանց վրայ հիմնուած համոզմունքը, դոնե՛ս կծանօթացնեն նրանց այս դարհուրելի ցաւի դէմ դործածուած մէկ այնպիսի նոր հնարքի հետ, որոյ խկապես օգտակարութիւնը փորձով հաստատուած է:

Բայց յառաջ քան դեղի վերայ խօսելը մենք հարկաւոր ենք համարում մեր կարդացողներին հաղորդել մէկ համառօտ տեղեկութիւն այս ճարը գտնուելուն վրայ: Այս տեղեկութիւնը մեզ հաղորդողն է մի այնպիսի պատուելի անձն, որոյ խօսքերն չհաւատարմը մեր խղճմանաց ընդդէմ ենք համարում: Ահա բանի զօրութիւնը: Մէկ քանի տարի սրբանից առաջ մէկ գեղում մէկ գերդաստանի երեք հոգու միատեղ կատաղի շունը կծել էր . էս ողորմելիներից երկուսը, որոնք տղամարդիք էին, շուտով մեռան . բարեկամներն միւսնոյն սեւ օրը գուշակում էին երրորդ կծած աղջկայ համար էլ: Ամենայն գործ դրած հնարքներն հիւանդի լաւացնելու մասին ի զուր անցկացան: Վախենալով, որ աղջկը ցաւը էկած ժամանակին միւս տանրցերուն փնաս չտայ, նրան պահում էին առանձին տան մէջ . բայց ցաւը կրկնուելումը, մէկէլ նա

(*) Թարգմանած է Թիֆլիզումը հրատարակուող Ռուսերէն Շինական Տընտեսութեան օրադրից՝ Հէքիմ — Աղի բժշկական սրարդ խրատներէցը: 1859 տարի:

դուրս է ընկնում տանից և ոչ ոք էլ չէ նկատում հս բանը։
 Երբ պտուղներն, տեսնում են, որ նա չարտախումբը հանդարտ և
 քաղցր քնած է։ Հիւանդի վրայ երևում էին լաւանալոյ նշաններ,
 բայց այն տեղ ներկայ գտնուողներին ոչ մէկն էլ պատճառը
 չէր կարում իմանալ։ Երբ զարթնեց աղջկը, հարցրին նրան,
 թէ ինչպէս է նա էն տեղ եղել։ Պատասխանեց, թէ միտը
 չէ գալի։ Էս միջոցումը, տեսան, որ հիւանդիցը սխտորի
 հոտ էր գալի և էն տեղ էլ սխտոր էր կիտած ձեռուան
 պաշարի համար • ուստի իմացան, որ սխտոր էր կերել։ Սրա-
 նից յետոյ աղջկը կատարեալ աւողջացաւ։ (*) Այս բարե-
 յաջող պատահմունքը պատմեցին իրանց ծանօթներին և շու-
 տով բոլոր գեղումը համբաւը տարածուեցաւ և այնուհետեւ
 սխտորով էին թափում մահուան ձեռից սւրիշ կատաղած շան
 կծածներին։ Ինչքան, կարելի է պէտք է շատ հում սխտոր
 ուտացնեն կատաղած շան կծածին և շներին տալիս սխտորը
 պէտք է պճիւն, բարակ կտրտեն կտոր հացի մէջ դնեն և էն-
 պէս տան։ Սխտոր ուտելուցն սկսում է փախիւք վազել հի-
 ւանդի բերնիցը • քուն է բերում և էս ժամանակին քրտինք
 է վրայ տալի և այնուհետեւ ցաւը կարելի է բոլորովին լաւա-
 ցած համարել։

Թարգմանեց Կ. Քոչարեանց։

“ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԿՌՆԿԱՆ” ԽԱՊՐԻԿՆԵՐԸ։

ԱՌՏՆԻՆ ԹԱՏՐՈՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԹԻՖԼԻՉՈՒՄԸ։

Հայոց աշխարհին Կռունկը նախընթաց ամսատետրա-
 կումը աւետաւորելով Ազգային թատրոնական խաղարկու-
 թեանց փորձերը Թիֆլիզումը և երկու Ազգային թատրոն-
 ներու արդէն հաստատութիւն ստանալը Կոստանդնուպոլսու-
 մը, այս անգամ ևս կրկին ուրախութեամբ հաղորդում է իւր

(*) Մեր Միլիթար բժիշկը, որ իր Բժշկարանը գրել է ԺԳ դարումը, խոր-
 հուրջ է տալիս գիտումը սխտորը եփել և խմացնել կատաղի շան կծածին։

ընթերցասիրացը, որ յիշեալ փորձերը Ապրիլ ամսոյ մէջ առաւել յաջողակութեամբ կրկնուեցան երկու անգամ Ներսիսեան Աղլային Հոգևոր Ուսումնարանի աշակերտներէից «Միհրդատ», վերնադրով ողբերգութեան վրայ և միանգամ էլ Գիմնազիայի հայ աշակերտներէ ընկերութիւնից՝ պարոն Միքայէլ Պատկանեանցից նոր յօրինած «Երեք Հարուած», վերնադրով նոյնպէս ողբերգութեան վրայ, առաջինը Հայոց ուսումնարանի հին տան դահլիճումը և երկրորդը Շերմազանեան Վարդանեանցների դարբասումը: Ասացինք առաւել յաջողակութեամբ, որովհետեւ այս խաղարկութիւնները սկզբնական փորձեր ճանաչելով, բնաւ անժամանակ և աւելորդ ենք համարում խիստ քննութեան տակ ձգել բուն ողբերգութեանց յարմարաւոր կամ անյարմար յօրինուածը, ամէն մէկ տղայի իր յանձն առած խաղը պատշաճապէս կամ անպատեհ ձևացնելը, (թէպէտեւ վերջին պարագայիս մէջ երկու թատրոնի ընկերներէից մէկ քանիսը նաև բանիմաց հանդիսականների ուշադրութիւնը իրանց վրայ դարձրին), այլ ուրախանում ենք առաւել այն մասին, որ մէկ այսպիսի ժամանակ, երբ աղլային թատրոնական տեսարանների մեզ համար օգտակար լինելը զգում ենք, մէկ այսպիսի ժամանակ աղլային պատանիքը նոյնը ստեղծում են խաղալիքի ձևով, քաղաքիս բանասէր ուսումնականք մօտենում են նրանց և այս երեկայական ազնիւ խաղալիքին տնական թատրոնի ձև և ուղղութիւն են տալի և միւս կողմից ժողովուրդը, որ մեծաւ մասամբ անտարբեր աչքով նաև արհամարհանօք էր նայում օտար թատրոնական խաղարկութեանց՝ առաջին անգամ կամ հետաքրքրութենից շարժեալ կամ իւր ազդի մանկանց եռանդը յարգելով, մօտենում է այս խաղարկութեանց, կամաց կամաց սկսում է այս նոր բանը իր դատողութեան տակ ձգել և հետևաբար այս կողմը այն կողմը դարձնելով շատ լաւ և շատ անհաճոյ յատկութիւններ նշմարել այս իրան առաջարկուած նոր փորձումն և ի վերջոյ կիւք և նախապա-

շարմունք մէկ կողմը թողնելով, գտնուում են նրանց միջին խիստ շատերը, որք յօժարակամ մօտ են գալի պաշտպանելու և խրախուսելու այս թատրոնական փորձերը: Ուստի մեր կարծիքովը այս փորձերու յաջողութեան մեծ երաշխաւորութիւնը կայանում է ժողովրդեան մէջ պսօրինակ ընդունելութիւն գտնուելումը: Երկու առանկն թատրոններն էլ այս ամսումն արած փորձերումն ժողովրդեան յօժարակամ ձեռնադրութեամբը բացուում են մեր առաջը յարմար ու պատշաճ ձևացրած տեսարաններին, պատկերներով, (որոնք նկարուած են քաղաքական թատրոնի խալացի տեսարանակարից,) նոյնպէս և հանդամանքը ներելոյն չափ յարմարացրած զգեստներով և այլ պիտոյքներով: Հանդիսականք ամենայն վիճակից թէ տղամարդիկ և թէ կանայք ամէն անգամ յօժարակամ դիմում են Հայոց առանկն թատրոնները և ամէն անգամ էլ վերադառնում են, իրանց մէջ նոր ինորոյ արծարծելով մէկ փափաք վայելելու նոյնօրինակ ազգային թատրոնական տեսարաններ և ապագայ ժամանակումը: Ուստի Հայոց աշխարհին Առունկը որպէս այս վերջին նոյնպէս և նախքնթաց փորձերից նկատելով նախ ազգիս տղայոց կողմանէ յաջողակութիւն թատրոնական խաղարկութիւններ ձևացնելումը, երկրորդ՝ ժողովրդեան կողմանէ համակրութիւն և պաշտպանութիւն գտնելու ապացոյցներ և երրորդ՝ ուսումնականաց կողմանէ ևս ճաշակ և հմտութիւն թատերական գրուածներ յառաջ բերելու, ցանկանում է, որ այս փորձերն շարունակելու և հետ գհետէ հաստատութիւն տալու համար այս երեք դաս անձինքն առանց հովանալու սկսած գործը հաստատուն կամբով, ընդհանուր ուժով և խոհեմ ճանապարհաւ յառաջ տանին և իր կողմանէ խոստանում է յաջորդ ամատետրակներումը թատրոնի վրայ ընդհանրապէս և ազգային թատրոնի վրայ մասնաւորապէս առանձինն յօդուածներով խորհրդածութիւններ հաղորդել ազգիս յառաջադիմութեան ցանկացող Հայոց աշխարհին որդւոյը:

Այս օրերումս Գ. Մեկքումեանցի և Հ. Լճիքիաճեանցի տպարանի մասնակցերի տակիցը դուրս ելան երկու գիրք :

Ա. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ Երեխայից համար . աշխատասիրութիւն Հայ աշակերտաց Գիմնազիային Թիֆլիզոյ , նուիրեալ այժմեան հայկազուն մանկանց :

Այս տետրակը մաքուր տպուած է սպիտակ թղթի վերայ սոյն այս յայտարարութեան տառերով և բաղկանում է 85 երկոտասանածալ և ընտից : Յանկացողը կարէ ստանալ Լճիքիաճեանց Պ. Աւետիքի գրատանից վճարելով իւրաքանչիւր հատին 30 կոպէկ արծ : Դրսի քաղաքներից ուղղոններն փոշտի ծախքը հետը կը վճարեն 40 կոպէկ արծ : Յիսուն հատորով իմրաին գնողների համար պակասեցնում է 10 առ 100 : Այս տետրակի մէջ պարունակուած վեց հատ , երեխայից կեանքից վիրաւած , բարոյական պատմութիւնքն աշխատասիրող պատանիքը առանձին ջանքով հետեւ եւ մեր կողմնորո . Հայ մանկանց յարմար և օգտակար առնել թէ աշխարհիկ բարբառոյն պարզութեամբը և թէ երեխայից բռնաւորութեան և հասկացողութեան համեմատ պատմութիւններ ընտրելով :

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՐԱՆԱԿԱՆ . Բ. Յօդուտ նորավարժ մանկանց , աշխատասիրեաց և իրոյս ընծայեաց Տիտուեաբնից Սովէտնիկ Գէորդ Տէր Գրիգորեանց : Այս տետրակը , որ բովանդակում է իւր մէջ թուաբանութեան առաջին մասը լիովին , մաքուր տպուած է սպիտակ թղթի վերայ և պարունակում է 178 երես երկոտասանածալ : Յարդոյ աշխատասիրողը տեսնելով թուաբանական դասատետրակի կարօտութիւնը մեր կողմի հոգևոր դպրոցաց և վարժատանց համար , Ծայրագոյն Կառավարութեան ազգային լուսաւորութեան հրամանաւ արքունական ուսումնարաններումը ընդունուած թուաբանական դասագրքերից ընտրելով ամենից զիւրավարժը և բաղմաթիւ օրինակներով ճոխացնելով , դարձրել է Հայերէն աշխարհաբառ : Այս գիրքը ցանկացողը կարող է գնել նոյն աշխատասիրողիցը : Ուրիշ տեղերից ցանկացողքն կարեն իւրեանց պահանջմունքը ուղղել կամ աշխատասիրողին և կամ օրագրոյս Հրատարակչին կամ Պ. Աւետիք Լճիքիաճեանցի գրատանը : Գինն է Թիֆլիզում 90 կոպէկ արծ . իսկ Թիֆլիզիցն դուրս փոշտի ծախքով 1 մանէթ արծաթ :

Печатать позволяется, Г. Тифлисъ. 29го Апреля 1860 года. Цензоръ Н. Кайтмазовъ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՄԱՐՁՈՒՄ ԵՆՖԻԱՃԵԱՆՑ :